ब्राह्मणस्य तृतीयस्य हविषो लोपः । तदनुरूपमानुपूर्व्यमुच्चैरुपांशुत्वं च । अमावास्याया-मग्निरिन्द्रश्च देवते अग्निर्महेन्द्रश्चेति वा । अग्निरिन्द्राग्नी च देवते त्य(अ)संनयत इति ।

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रस्य व्याख्यायां प्रयोगवैजयन्त्यां
महादेवकृतायां प्रथमप्रश्नेऽष्टमः पटलः ॥ ८ ॥

सत्याषाढीयसूत्रस्य व्याख्यायां प्रथमोऽधुना ।
प्रश्नः समाप्तो गूढार्थः परिभाषासमन्वितः ॥ १ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां प्रथमः प्रश्नः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयप्रश्ने प्रथमः पटलः ।

अग्नये समिध्यमानायानुब्रूहीति संप्रेष्यति समिध्यमानायानुब्रूहीति वाऽग्नये देवेभ्यः समिध्यमानाय होतरनुब्रूहीति वा ।

त्रितयान्यतमेन प्रैषमन्त्रेण होतारं संप्रेष्यति । नात्राऽऽत्मसंस्कारार्थः प्रैषोऽनुवचनस्य होतृकर्तृकत्वात् । होतरि प्रविश्य स्थिते वेदिश्रोण्यां संप्रैषकालः । एकां समिधमादाय संप्रेष इति सूत्रान्तरे दर्शितमिति[1] भाष्यकृतोक्तम् । उक्तं च कात्यायनेनेध्मात्समिधमादाय संप्रेष्यतीति । सर्वथा तथैव युक्तमेतदन्यथा समिध्यमानायेति वर्तमानता व्यपदेशः कथं स्यात् । अत्र चित्तिः स्रुगित्यादि याजमानम् ।

आसीनः प्रणवे प्रणवे समिधमादधाति ।

अत्राऽऽसीनग्रहणादन्यत्रानियमो दर्शपूर्णमासकर्मस्विति सिद्धम् । होत्रा सामिधेनीनामन्ते प्रणव उच्चार्यमाण एवैकैकां समिधमादधाति । आहवनीयाग्नाविति सामर्थ्यादग्नये समिध्यमानायेति[2] प्रैषेऽग्नेराहवनीयस्य ग्रहणं मुख्यत्वाच्च परिधिसंधिमन्ववहृत्येति सर्वाणीध्मकाष्ठानि संस्पर्शयतीति[3] लिङ्गाच्च ।

एवं चैकादशसु समित्सु निहितासु—

समिद्धो अग्न आहुतेत्यस्यामुत्तमायां वाऽनुयाजसमिधमवशिष्य सर्वमिध्ममादधाति ।

अत्रैकां समिधमनूयाजार्थं प्रज्ञातां निधाय समिद्धो अग्न इत्यस्यामनूच्यमानायामृच्येव न प्रणवे सर्वमवशिष्टम् । अत एवोक्तमापस्तम्बेन सर्वमिध्मशेषमादधातीति । सर्वमिध्मं समिच्चतुष्टयम् । अथवोत्तमायामत्रापि पूर्ववत्समिच्चतुष्टयम् । इति द्वौ पक्षौ ।

---

१ ख. छ. ट. दर्शनमि° । २ ख. ट. °येत्यादिप्रै° । ३ क. ग. च. छ. ट. ठ. °ति च लि° ।
४ घ. ङ. ज. झ. ञ. ढ. °तेत्येतस्या° ।

तृतीयं पक्षमाह—

प्रतिसामिधेनीर्वा[1]।

द्वादश्यां पञ्चदश्यां वा न सर्वमिध्ममादधाति किं तु तथा प्रणवचतुष्टयेऽप्येकैकामेवाऽऽदधातीति वक्तुमुक्तं सामिधेनीं सामिधेनीं प्रति पूर्ववदेवोक्तं प्रणवे प्रणव इत्यभिप्रायेण काष्ठवृद्धिं वक्ष्यति तत्राप्ययमेव प्रकारः। अग्नये समिध्यमानायेति संस्कारोऽतो न च समिन्धनं देवतार्थं तेन नोद्देशत्यागौ देवतासंप्रदानाप्रतीतेश्च स्वाहाकारवषट्कारयोरभावात्। समिद्धो अग्निराहुत इति देवा इति च याजमानम्।

वेदेनाऽऽहवनीयं त्रिरुपवाजयति।

उपवाजयति संधूनोति। धर्ममात्रमेतन्नत्वग्नेः प्रज्वालनं त्रिर्धूननेन भवति। तस्मादवभृथेऽपि भवति। एतदोढासु देवतासु कार्यं विकृतावनुवादिष्यत्योढासु देवतास्विति। ततो ज्ञायतेऽत्र काले प्रकृतावपि प्राप्तमिति। अवभृथे चोदकेऽपि वक्ष्यत्यतो ज्ञायते धर्ममात्रमदृष्टार्थमिति।

स्रुवेण ध्रुवाया आज्यमादाय वेदेनोपयम्योत्तरं परिधिसंधिमन्ववहृत्य स्रुवं प्रजापतये मनवे स्वाहेति मनसा ध्यायन्दक्षिणाप्राञ्चमृजुं दीर्घꣳ संततं ज्योतिष्मत्याघारयति तिर्यञ्चं वा सर्वाणीध्मकाष्ठानि सꣳस्पर्शयति।

आसीन इत्यनुवर्तनीयम्। आसीनोऽन्यमाघारमिति श्रुतेः। आहवनीये जुहोति परिभाषितत्वात्तदर्थं स्रुवेणेत्युक्तम्। ध्रुवाया इति। स्रुवेण होम आज्यस्थाल्या इति परिभाषया प्राप्तौ तु ध्रुवाया इत्युक्तम्[2]। आदाय गृहीत्वा वेदेनोपयम्योपभृत्स्थानीयेन। उत्तरं वायव्यकोणस्थं परिध्योः संधिदेशेनाऽऽयतने प्रवेश्य स्रुवमेव न वेदं ततो मनसा मन्त्रमुच्चारयंस्तदर्थं ध्यायन्नाघारयति धारामायतने मुञ्चति। कथं, दक्षिणाप्राञ्चं दक्षिणाप्राच्योरन्तरालमाग्नेयीं प्रति समाप्तमृजुमकुटिलं दीर्घं न केवलं समित्प्रदेशेऽनन्तरमपि धारां मुञ्चेदित्यर्थः। संततमविच्छिन्नं ज्योतिष्मति ज्वालायुक्तेऽग्नौ। तिर्यञ्चं वा। किंचिदायतने प्रवेश्योत्तरदिगारभ्य तिर्यगायतने दक्षिणां दिशं प्रत्यञ्चति समाप्नोति तादृशमाघारमिति नामधेयं पुंलिङ्गं विशेष्यमनुसंधेयं, स्रुवेणाऽऽघारमाघारयतीति ब्राह्मणे दर्शनात्। सर्वाणि काष्ठानि संस्पर्शयत्याघारमिति शेषः।

---

१ क. ग. च. छ. ट. ठ. °धेनीं वा। वा। २ ख. ° भाषिताज्यस्थालीनिवृत्त्यर्थम्।

स्रुवेणाऽऽज्यस्थाल्या आज्यमादायाऽऽप्या-
यतां ध्रुवा घृतेनेति ध्रुवामाप्याययति ।

पूर्वं गृहीतेनाऽऽज्येन न्यूनां जातां पुनः समीं करोत्याप्यायतामिति मन्त्रेण निक्षिप्तेनाऽऽज्येन स्रुवगतेन ।

सर्वत्रैवम् ।

यत्र यत्र ध्रुवाया आज्यं गृह्यते तत्र तत्र प्रतिग्रहणं समन्त्रमनन्तरमेवाऽऽप्यायन-मेवमेव कार्यं यावन्नाऽऽप्यायितं तावदन्यत्र ग्राह्यमित्यर्थः ।

अग्नीत्परिधीं[2]श्चाग्निं च त्रिस्त्रिः संमृड्ढीति संप्रेष्यति ।

अग्निमग्नीत्त्रिस्त्रिः संमृड्ढीति ब्राह्मणोक्तेन विकल्पः । अग्निशब्देन समीपलक्षणया परिधयो गृह्यन्ते । अजहल्लक्षणया चाग्निरपि गृह्यते । वीप्साऽग्निमात्रे युक्ता । ततो[1] ब्राह्मणशेषे परिधीन्संमार्ष्टीति दर्शनाच्छाखान्तरीयवदेवार्थो व्याख्येयः ।

इध्मसंनहनानि स्फ्य उपसंगृह्याऽऽग्नीध्रः प्रदक्षिणमनु-
परिक्रामन्परिधीन्संमार्ष्टि मध्यममुदञ्चं प्राञ्चावितरौ ।

इध्मस्य संनहनानि बन्धनशुल्बानि बहुवचनं तस्य धातवोऽनेके तानुन्नथ्यैकत्र कृत्वा स्फ्येन सह धृत्वा मिलितैः संमार्गः कार्य इत्यर्थः । प्रदक्षिणमनुपरिक्रामन्नित्युत्तरतः स्थितः प्राङ्मुख एव, मध्यममुदञ्चमिति प्राचीनत्वव्यावृत्त्यर्थं, संमृज्य ततोऽग्रेणाऽऽ-हवनीयं गत्वा दक्षिणत उदङ्मुखो दक्षिणार्ध्यं संमृज्यापरेणाऽऽगत्योत्तरार्ध्यं संमृज्य यथेतं प्रत्येति ।

अग्ने वाजजिद्वाजं त्वा सरिष्यन्तं वाजं जेष्यन्तं वाजजितं
वाजजित्यायै संमार्ज्म्यग्निमन्नादमन्नाद्यायेति त्रिरग्निम् ।

संप्रैषे वीप्सयैव परिधिविषयोऽभ्यासः सिध्यतीति परिध्यर्थे सूत्रकृता नोक्तः । अग्निमित्यनेन वीप्सासंबन्धायोग्यतामाशङ्क्य स्वब्राह्मणे यथाऽऽधारे शब्देन लक्षि-तसमुदितपदार्थानां त्रिस्त्रिरिति वीप्सा संबध्यत एवमत्र शाखान्तरीयेऽपि परिध्य-ग्निसमुदाये वीप्सासंबन्धो व्याख्यातुं शक्यत इत्यभिप्रायेणाग्निसंमार्ग एव त्रिरित्यु-क्तम् । मन्त्रेण सकृत्तूष्णीं द्विः परिधींस्तूष्णीमेव त्रिस्त्रिरिति ।

उत्तरविध्यर्थं परिभाषामारचयति—

सर्वास्वाहुतिषूपभृ[3]ता जुहूमुपदधाति[4] मुखतोऽ-
भिहृत्योपभृति जु[5]हूमवदधाति होष्यं[4]स्तेनैव

---

१ ख. अतो । २ ख. °थाऽग्निश° । ३ क. ग. च. छ. ट. ठ. °भृज्जु° । घ. ज. झ. ञ. °भृति जु° । ४ क. ग. ङ. च. छ ज. झं. ञ. ट. ठ. ढ. °पधारयति । ५ क. ग. च. ट. °हूमुपधा° । छं. ठ. °हूमुपद° ।

प्रत्यवहरति न सꣳशिञ्जयति नाभिं प्रति स्रुचौ धारयते ॥ १ ॥ समं प्राणैरित्येकेषाम् ।

सर्वासु[1] दार्शपौर्णमासिकदर्विहोमतदन्यासु आहुतिषु कर्तव्यासु गृहीतां जुहूमुपभृता साधनभूतयोरदधाति संवृणोति तेनोप समीपे संवरणार्थं ध्रियत इत्युपभृदित्यर्थोऽपि दर्शितः । तत्र विशेषमाह—मुखतो न पार्श्वत उपभृतोऽग्रभागेन(ण) जुहूमुपभृदभिमुखीं नीत्वोपभृत्यधिकरणेऽवदधाति स्थापयति यावदाहुतिप्रक्षेपायोद्गृह्यत आयतनोपरि नयनात्पूर्वमिति यावत् । ततो होष्यन्होमार्थमायतनोपरि नेष्यंस्तेनैव मुखभागेनैव प्रत्यवहरति होमार्थमायतनप्रदेशं प्रत्यवहरति नयति न तु मुखभागादन्येन प्रदेशेनोपभृतो जुहूं विश्लेषयतीत्यर्थः । शिञ्जति शब्दं करोति शिञ्जयति शब्दं कारयति तथा[3] न । परस्परघर्षणेन शब्दं नोत्पादयेदित्यर्थः । यावदुभयोर्मेलनं तावन्नाभिसंमिते जुहूपभृतौ धारयते प्राणैः श्वासैर्वा संमितेऽध्वर्योरेव ।

अपरेणाऽऽहवनीयं दक्षिणेन दक्षिणाऽतिक्रामति सव्येनोदङ्ङपि वा सव्येन दक्षिणाऽतिक्रामति दक्षिणेनोदङ् ।

होमार्थं दक्षिणाऽतिक्रमणे प्राप्ते येन पादेन दक्षिणाऽति प्रक्रामति तदन्येनोदङ्ङित्येतावत्फलत आहवनीयस्य पश्चाद्देशेऽतिक्रम एतन्नियम्यते ।

एवं परिभाष्याऽऽघारं प्रकृतमाह—

आघारमाघारयिष्यन्भुवनमसीत्यग्रेण जुहूपभृतौ देवेभ्यः प्राचीनमञ्जलिं करोति समथा नमो देवेभ्य इति वा ।

नम इति पूर्वस्यान्तः । देवेभ्य इति मन्त्रस्याग्निप्रकाशकत्वाल्लक्षणया देवपरतया[4] व्याख्येयेत्यर्थः । अग्नेः सर्वदेवात्मत्वाल्लक्षणा यथोपदिष्टमिति परिभाषितत्वात् । स्पष्टम् ।

स्वधा पितृभ्य इति दक्षिणा[5] ।

अञ्जलिमिति पूर्वतनम् । अपामुपस्पर्शनं स्मार्तम् । आघारमाघारयिष्यन्निति वचनादञ्जलिद्वयकरणमाघारस्याङ्गमुक्तम् । आघार इति कर्मनाम द्वयोरप्याघारणयोर्न्यायविद्भिः साधितम् । उपसत्स्वाघाराभावान्नाञ्जलिकरणम् ।

जुह्वेहीति जुहूमादत्त उपभृदेहीत्युपभृतम् ।

आदत्त इति पूर्ववत् । देवयज्याया इति मन्त्रयोरन्तः ।

---

१ क. °सु दर्श° । २ ख. °र्शपूर्ण° । ३ क. ग. च. °था च प° । ४ ख. °दिष्टं ब्राह्मणवन्त इति । ५ क. ग. घ. ङ. च. छ. ज. झ. ञ. ट. ढ. दक्षिणाम् ।

सुयमे मेऽद्य घृताची भूयास्तꣳ स्वावृतौ सूपावृतावित्युपभृति जुहूमवदधाति ।

पूर्वोक्ते जुह्वाअवधाने पारिभाषिके मन्त्रमात्रविधिरत्रोच्यते ।

अग्नाविष्णू इत्यनवक्लिन्दन्प्रस्तरं दक्षिणाऽतिक्रामति ।

अत्याक्रमणसमये पद्भ्यां प्रस्तरं नावक्लिन्दयेन्न मर्दयेत्स्पर्शमात्रे न दोषः ।

विष्णोः स्थानमसीत्यवतिष्ठते ।

आहवनीयाभिमुखो दक्षिणतोऽवस्थानं मन्त्रेण कुर्यात् । वीर्याणीति मन्त्रान्तः ।

यत्रेन्द्रस्तिष्ठन्वीर्यमकरोत्तत्तिष्ठन्वीर्यं क्रियासमिति वा ।

विकल्पः पूर्वेण ।

अन्तर्वेदि दक्षिणं पादमवघ्रन्सव्यं कृत्वा ।

अन्तर्वेद्यां दक्षिणं पादं कृत्वा स्थापयित्वा *तमवजिघ्रति स्पृशति सव्यो वामः पादः, दक्षिणं पादं समवस्थाप्य दक्षिणस्य पार्ष्णिं सव्यस्य प्रपदेन स्पृष्ट्वेति यावत् । तथैवोक्तं वैखानसेन ।

दक्षिणं परिधिसंधिमन्ववहृत्य स्रुचम् ।

जुहूमत्र पूर्ववत्प्रवेश्य द्वौ परिधिसंधी । तयोरुत्तरदक्षिणभावाद्दक्षिणमायतननैर्ऋतमागस्थम् ।

समारभ्येत्याघारयति ।

मन्त्रेण सहभावविधाननिराकरणमनेन क्रियते ।

उच्छुष्मो अग्न इति वा ।

स्वाहान्तः पूर्वो मन्त्रः । उत्तरस्तु सुवीर्यायेत्यन्तः । [1]अत्र होमत्वेनानु[2]वादात्स्वाहाकारान्तताऽपि, पूर्वाघारे प्रजापतिर्देवता मनोऽसीति याजमानम् । द्वितीय इन्द्रो देवता प्रथममन्त्रस्य वैखानस ऐन्द्रमाघारमित्याह । द्वितीयस्याग्निरनुमन्त्रणं वागसीति पूर्वाघारो मानसोऽयं तु वाचिक इति वाक्स्तुतिरैन्द्री वै वागिति न देवतास्तुतिः ।

प्राञ्चमुदञ्चमृजुं दीर्घꣳ संततं ज्योतिष्मत्याघारयति ।

प्राञ्चमुदञ्चमीशान्यभिमुखम् । ऋजुमित्यादिपुनर्वचनं पूर्ववदित्येतावता सिद्धे क्रियते तज्ज्ञापयत्याचार्योऽत्र मतान्तर आघारो नेष्टो होम एवेष्टः [3]सं पक्षो मा भूत्किंत्वाघारमेवात्राप्यृजुत्वादिगुणविशिष्टं कुर्यादिति । तथोक्तमापस्तम्बेन—' अपि वा

---

* सर्वपुस्तकेषु अवजिघ्रतीति विद्यते परं तु अत्रहन्तीत्यपेक्षितमिति प्रतिभाति ।

---

१ क. ग. च. छ. ट. यत्र । २ क. ग. च. छ. ट. ठ. °नुवादैष्यति तस्मात्स्वा° । ३ क. ग. च. छ. ट. ठ. स मा ।

नाऽऽघारयेत्पूर्वार्धे मध्ये पश्चार्धे वा जुहुयात्' इति। तथा यजमानेनान्वारम्भोऽपि धर्मः प्रत्याख्यातः। ननु कथं ब्राह्मणे दृष्टः सूत्रान्तरे व्याख्यातः प्रत्याख्यात इति चेत्। उच्यते—आघारमाघार्यमाणमनु समारभ्यैतस्मिन्काले देवाः सुवर्गं लोकमायन्साक्षादेव यजमानः सुवर्गं लोकमेतीति ब्राह्मणे मन्त्रगतस्य समारभ्येत्यस्य पदस्यायं व्याख्ययाऽर्थवादो न तु यजमानेनान्वारम्भः कार्य इत्यर्थो भवति। तस्मादत्राऽऽचार्यस्यान्वारम्भविधिर्नेष्ट इति भाष्यकारेण प्रपञ्चितम्।

तिर्यञ्चं वा।

एतदपि पूर्ववद्व्याख्येयं, दक्षिणमारभ्योत्तरपर्यन्तं कुर्यादित्यर्थः।

सर्वाणीध्मकाष्ठानि सꣳस्पर्शयति।

गतार्थम्।

हुत्वाऽनुप्राणिति।

अत्र हुत्वेत्यनुवादेऽपि नायं दर्विहोमः संस्कारकर्मत्वात्प्रधानकर्म हि दर्विहोम इति स्थापयिष्यते, तथाऽपि स्वाहाकारेण दानरूपताऽप्यस्ति, तेनादृष्टार्थत्वेन होमोऽयं भवन्संस्कारोऽपीत्यर्थः। यज्जुह्वां प्रयाजेभ्यस्तदिति प्रयाजार्थत्वेनावगतस्य चाऽऽघारकरणेऽपादानभूतस्य संस्कारः प्रयाजार्थ इति न्यायः। प्रथमाघारः प्रधानकर्मैव ज्ञेयम्। तस्माद्यत्र प्रयाजा न सन्ति नास्ति तत्र द्वितीयाघार इति सिद्धम्। अनुप्राणिति होमावसरे श्वासमनुरुध्य हुत्वा मुञ्चेदित्यर्थः।

ऊर्ध्वमाघारयेत्स्वर्गकामस्य न्यञ्चं वृष्टिकामस्य।

कामविशिष्टस्य यजमानस्योर्ध्वमाघारयेत्प्रारम्भे स्रुचं जुहूं निम्नत्वेन धृत्वा समाप्तिपर्यन्तमुच्चोच्चतरत्वेनेति स्वर्गकामस्योर्ध्वत्वमुक्तम्[२]। वृष्टिकामस्य न्यञ्चमादावूर्ध्वं समाप्तावधस्तान्नयनेन द्रष्टव्यम्। अविशेषादुभयत्राऽऽघारयोः।

द्वेष्यस्य न्यञ्चं विच्छिनत्ति वा।

निन्दार्थवादोऽयं प्रतिषेधार्थो विना कामं कदाचिदपि न्यञ्चं नाऽऽघारयेद्विच्छेदं सर्वदा न कुर्यादित्यर्थः।

यं कामयेत प्रमायुकः स्यादिति जिह्मं तस्याऽऽघारयेत्।

अयमपि निन्दार्थवादः पूर्ववत्प्रतिषेधार्थः।

बृहद्भा इति[३] स्रुचमुद्गृह्णाति।

जुहूमुद्गृह्णाति धारासमाप्त्यनन्तरमुच्चां नयति।

---

१ च. °था याजमानेऽन्वा°। २ क. ग. च. छ. ट. ठ. °र्ध्वमु°। ३ क. ख. ग. ङ. च. छ. ज. झ. ञ. ट. ठ. ढ. 'ति हुत्वा स्रु'।

पाहि माऽग्न इत्यसꣳस्पर्शयन्स्रुचावत्याक्रामति ।

जुहूपभृतोः परस्परमसंसर्गं संपादयन्नुत्तरतोऽतिक्रामति । सुचरिते भजेति मन्त्रान्तः ।

समक्तमग्निना घृतꣳ समक्तꣳ हविषा हविः ।
समन्तरिक्षमर्चिषेति जुह्वा ध्रुवां त्रिः समनक्ति ।

जुहूगताज्येन तयैव ध्रुवां समनक्ति सकृन्मन्त्रेण द्विस्तूष्णीम् । अत्र कर्मत्वेन ध्रुवा-यास्तदाज्यस्य संस्कृतिः ।

मखस्य शिरोऽसीति वा ।

विकल्पः पूर्वमन्त्रेण । ज्योतिरङ्क्ष्वामित्यन्तः ।

उन्नीतꣳ राय इति स्रुवेण ध्रुवाया आज्यमादाय
सुवीराय स्वाहेति जुहूं प्रत्यभिघारयति ।

स्रुवगतेनाऽऽज्येन जुहूसंस्कारः ।

यज्ञेन यज्ञः संतत इति जुह्वा ध्रुवाम् ।

प्रत्यभिघारयतीति पूर्वानुवृत्तिः । ध्रुवासंस्कारः । समञ्जनं बिन्दुमात्रप्रक्षेपेण, प्रत्यभिघारणं तु किंचिद्धाराकरणेनेति भेदेनोपादानं धात्वोः ।

सादयित्वा स्रुचौ ।

यथास्थानम् ।

प्रवरं प्रवृणीते ।

प्रतिज्ञामात्रमविकारार्थम् । प्रवरो नामर्षिनाम्ना वंशनिष्ठं सामान्यं तत्कीर्तनं प्रवरणम् । तदितिकर्तव्यतां तावदाह—

इध्मसंनहनानि स्फ्य उपसंगृह्य वेदेश्च तृण-
मव्यन्तमध्वर्युः प्रवरायावतिष्ठते ॥ २ ॥

इध्मसंनहनानि शुल्वमुद्ग्रथ्य कृतानि तृणानि तानि स्फ्ये श्लेषयित्वा वेदेस्तृणं च श्लेषयित्वा । तत्कीदृशम्—अव्यन्तं वेदेरन्तो मध्यस्तस्मादपगतं विश्लिष्टं तादृशं न भवति तदव्यन्तं तस्य बर्हिष एकं तृणं मूलदेशेन वेद्या लग्नमेव स्फ्ये श्लेषयित्वेति यावत् । अध्वर्युग्रहणं विशिष्टान्वारम्भकर्तृत्वार्थम् । अध्वर्युरेव नाऽऽग्नीध्र उपसंगृह्णा-तीत्यर्थः । अथ वा होतुरप्यग्रे वक्ष्यते तत्र नैते धर्मा इति । प्रवराय प्रवरं वक्तुमव-तिष्ठतेऽवस्थितो भवेन्नाऽऽस्त इत्यर्थः । वेदिसमीपेऽथवोत्तरत उत्कर इति भारद्वाजबौधा-यनौ । तेनोत्करस्योत्तरदेशे वेदेर्वा स्थितौ दक्षिणामुखावित्यपि गम्यते । प्राङ्मुखप्रत्य-

---

१ क. ग. च. छ. ट. ठ. °नं तु वि° । २ क. ग. च. छ. ट. ठ. प्रचरं । ३ ख. °तेऽत्रैते ।

ङ्मुखभावेनावस्थितयोरध्वर्य्वाग्नीध्रयोर्होतुः सहान्वारम्भणं हौत्रोक्तं विरुध्येत । दक्षिणामुखौ भूत्वा स्फ्यमुध्म्राग्रं संनहनैस्तृणेन च श्लेषयित्वोपसंगृह्येति उपसंगृह्णन्नवतिष्ठतेऽध्वर्युर्दक्षिणामुखः ।

प्रवरणाङ्गं जपमाह—

क इदमध्वर्युर्भविष्यति स इदमध्वर्युर्भविष्यति यज्ञो यज्ञस्य विष्णोः स्थाने तिष्ठामि वागार्त्विज्यं करोतु मन आर्त्विज्यं करोतु वाचं प्रपद्ये भूर्भुवः सुवरित्यध्वर्युर्जपति ।

स्पष्टम् ।

तान्याग्नीध्रोऽन्वारभ्य पश्चादवतिष्ठते ।

तानीति स्रुक्स्येध्मसंनहनवेदितृणानि । नपुंसकमनपुंसकेनेति नपुंसकत्वम् । पश्चादध्वर्योः । 'पश्चादवस्थायाऽऽग्नीध्रः' इति वैखानसः ।

क इदमग्नीद्भविष्यति स इदमग्नीद्भविष्यतीति मन्त्र[४] संनमति ।

नायमूहो मन्त्रेऽपि तु लाघवेन समानो मन्त्रोऽग्नीत्पदवानध्वर्युपदस्थाने पठित इति दर्शितम् ।

उभयोः प्रवरणाङ्गे सहैव जपे सत्याह—

ब्रह्मन्प्रवरायाऽऽश्रावयिष्यामीत्यामन्त्रयते ।

ब्रह्माणमित्यर्थात् । प्रवरं यजमानस्य वक्तुमथवा प्रवरणं प्रव[२]रक्रियां तस्यै तां प्रवरणक्रियां कर्तुमाश्रावयिष्यामि आग्नीध्रमनु[३]मोदयितुं प्रेरयिष्यामीति तदर्थश्रावणेनेति यावत् ।

ब्रह्मणा चौ(चो)माश्रावयेति प्रसूते सत्याह—

आश्रावयोश्राव[५]येति वाऽऽश्रावयति ।

ओश्रावयेति पदच्छेदः पररूपमोकारस्य । द्वयोरन्यतरेणैवानुमोदयितुं प्रेरयति, आग्नीध्रमित्यर्थात् ।

ना[६]ऽऽत्मसंस्कारमात्रं तदेवाऽऽह—

अस्तु श्रौषडित्याग्नीध्रः प्रत्याश्रावयति ।

प्रतिमोदनं श्रावयतीत्यर्थः । कथं, श्रौषडनुमतिरस्त्विति । अत्र पाणिनिस्मृत्या

---

१ ख. 'यित्वाऽत्रोप°। २ क. ग. च. छ. ठ. 'वरणक्रि° । ३ क ग. च. छ. ट. ठ. °मोदितुं । ४ घ. ङ. ज. झ. ञ. ढ. 'वयोमाश्रावये° । ५ ख. 'ति । त्रयाणामन्यतमेनानु° । ६ क. च. ट. नात्र सं° ।

प्लुतः । 'ब्रूहिप्रेष्यश्रौषड्वौषडावहानामादेः' । प्लुत इत्यनुवर्तते । आदेर्वर्णस्य ब्रू प्रे श्रौ वौ आ इत्येवंरूपस्य प्लुतो भवति । तथा 'अग्नीत्प्रेषणे परस्य च' इति, आश्रावयेति चाग्नीत्प्रेषणं तत्राऽऽदेर्वर्णस्य परस्य च वर्णस्य प्लुतिः । तेनाऽऽकारस्य प्लुतिः, श्रा, इत्यस्य चेति ज्ञेयम् । अग्नीद्ग्रहणाद्ब्रह्मणा प्रसवे क्रियमाण ओमाश्रावयेत्यत्र प्लुतिर्न भवेत् ।

एवमाश्रुतप्रत्याश्रुते भवतः ।

सर्वत्रेति शेषः । यत्र यत्राऽऽश्रावणप्रत्याश्रावणे दर्शपूर्णमासयोरुच्येते तत्र सर्वत्रैवं प्रकृते प्रवरप्रकरण उक्ते अपि ये सर्वदर्शपूर्णमासार्थत्वेन याजमान उक्ते त एव प्रवरार्थमुक्ते अपि सर्वार्थे ज्ञेये इति भावः ।

विशेषमाह—

उत्करे दक्षिणामुखस्तिष्ठन्नाग्नीध्रः स्फ्यं धारयन्प्रत्याश्रावयत्यन्येष्वाश्रावणेषु प्रवरात् ।

प्रवरविषयादन्येष्वाश्रावणेषु अध्वर्युणा कृतेषु सत्सु उत्कर इत्यादिविशेषणविशिष्ट आग्नीध्रः प्रत्याश्रावयतीति संबन्धः । अत्रेध्मसंनहनसहितस्यैव स्फ्यस्य ग्रहणम् । अत एवोक्तमापस्तम्बेन—स्फ्यं संमार्गांश्च धारयन्निति । इध्मसंनहनानि परिध्यग्निसंमार्जनार्थतयोक्तानि ।

प्रकृतमाह—

प्रत्याश्राविते प्रवरं प्रवृणीते ।

गतम् ।

कथं तत्राऽऽह—

अग्निर्देवो होता देवान्यक्षद्विद्वाꣳश्चिकित्वान्मनुष्वद्भरतवदमुवदमुवदिति यथा यजमानस्याऽऽर्षेयꣳ सह परेण त्रीननन्तरान् ।

प्रवृणीत इत्यनुवर्तते । अत्र प्रवरेऽमुवदिति वीप्सया प्रवरिणामृषीणां नामधेयानि वेद[1]ति । त्रीनिति परिच्छिद्य ग्राह्याण्युक्तानि । ब्रह्मण्वदा च वक्षदिति वक्ष्यते, तेन बहू[3]न्परेण सह त्रीनेव वृणीतेऽनन्तरानव्यवहितान् ।

तत्र विश्वासाय श्रुतिं प्रमाणयति—

इत ऊर्ध्वान्मन्त्रकृतोऽध्वर्युर्वृणीते यथार्षि मन्त्रकृतो वृणीत इति विज्ञायते ।

यजमानस्य प्रवरगणे ये मन्त्रकृत ऋषयः श्रूयन्ते तानूर्ध्वानितः प्रथमोत्पन्नप्रवरिणमृषिमारभ्येत्यर्थः । तथाहि कौशिके यजमाने मनुष्वद्भरतवदित्युक्त्वा कुशिकवद-

---

१ क. ग. च. छ. ट. ठ. °हनैः प° । २ क. ग. च. छ. ट. ठ. वदन्ति । ३ क. ग. च. ठ. °हूनप° ।

घमर्षणवद्विश्वामित्रवदिति वदेत्। ततो ब्रह्मण्वद्भ च वक्षदित्यादि। अध्वर्युग्रहणमग्नीन्निवृत्त्यर्थम्।

होतृप्रवरे प्रसङ्गादाह—

अमुतोऽर्वाञ्चो होतेति विज्ञायते।

अमुतस्तृतीयादर्वाञ्चः, अर्वागञ्चन्तीत्यर्वाञ्चस्तानर्वाञ्चो विपरीतान्पश्चादुत्पन्नप्रभृतीन्पूर्वपूर्वान्।

पुरोहितस्य प्रवरेण राजा प्रवृणीते।

राज्ञोऽध्वर्युर्होता वा स्वस्याऽऽर्षेयाभावात्।

तत्रापि श्रुतिं प्रमाणयति—

पुरोहितस्याऽऽर्षेयेणाऽऽवेदयेदिति राज्ञो विज्ञायते निषादरथकाराश्च यमृषिमनुब्रुवते तेन तेषां प्रवरं प्रवृणीते।

तेषामप्याधानमग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ च वक्ष्यत्याचार्यः, तदर्थमिदमुक्तम्। तेषां पुरोहितोऽपि नास्ति यमृषिमनुब्रुवते वंशोत्पादकत्वेन।

तथा ब्राह्मणानां राजार्पितानां राज्ञां वा ब्राह्मणार्पितानाम्।

अर्पकप्रवरेणेत्यर्थः।

द्विगोत्रस्य त्रींस्त्रीनेकैकस्माद्गोत्रादुपलक्षयेत्।

उपलक्षयेदुच्चारयेत्।

+ तथा[1]ऽसंप्रज्ञातबन्धोः पुरोहितप्रवरेणाऽऽचार्यप्रवरेण वा।

न ज्ञायन्ते बन्धवो वंश्या यस्य तस्येत्यर्थः।

कृत्स्नमेकेषां प्रवरं प्रतिषिध्य मनुवदित्येव विदधाति।

एकेषां शाखिनां ब्राह्मणं सर्वं प्रवरं प्रतिषिध्याविशेषेण मनुवदित्येव ब्रूयादिति विदधाति। वक्ष्यति प्रवराध्याये मानव्यो हि प्रजा इति।

ब्रह्मण्वदा च वक्षद्ब्राह्मणा अस्य यज्ञस्य प्राविताार इति प्रवरशेषः।

पूर्वोक्ते सर्वत्रायं शेषो ज्ञेयः।

असाविति होतुरुपांशु नाम गृह्णाति।

प्रवर उच्चैस्त्वाधिकारात्प्रथमैकवचनान्तं होतुर्नाम गृह्णाति।

मानुष इत्युच्चैः।

स्पष्टम्।

सीदति होता।

+ घ. ज. झ. ञ. ढ. पुस्तकेषु अथासंप्रज्ञातेति पाठः।

---

१ ख. ॰थाऽज्ञा॰। २ ख. घ. ङ. ज. झ. ञ. ढ. ॰त्येतद्विद॰।

एतत्तु पूर्वकृतान्वारम्भविमोकार्थमुक्तं विमुक्तेऽध्वर्यौ ।

वेद्यां तृणमपिसृजति ॥ ३ ॥

अध्वर्युर्वेद्यां तृणमारम्भणार्थं स्फ्येन सह धृतं यथास्थितमेव करोति ।

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां प्रयोगवैजयन्त्यां महादेवकृतायां द्वितीयप्रश्ने प्रथमः पटलः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयः पटलः ।

आज्यभागयोरावापे स्विष्टकृति पत्नीसंयाजेषु च याज्यापुरोनुवाक्ये याज्यैव प्रयाजानूयाजेषु ।

चकारः प्रत्येकं संबध्यते । याज्या[पुरो]नुवाक्ये इति प्रतियागं द्वयमित्यभिप्रायेण । आवापो नामाऽऽवृत्त्या क्रियमाणानि प्रधानानि तन्त्रवर्जितान्यावापः प्रत्येकमोप्यमानत्वात्तन्त्रप्रतिकूलत्वेनाऽऽवापशब्दप्रयोगात्तन्त्रावापाविति । किमर्थमिदं, यागानां संप्रैषविशेषव्यवस्थार्थम् । भाष्यकृता व्युत्पन्नो व्याख्यातः प्रधानयागवाच्येव । स्पष्टमितरत् । याज्यैव प्रयाजानूयाजेषु पुरोनुवाक्यापरिसंख्यार्थमेवेति ।

उभयीष्वाश्रुतप्रत्याश्रुते याज्यासंप्रैषश्च ।

उभयीषु याज्यापुरोनुवाक्यायुक्तासु केवलासु चाऽऽश्रावणप्रत्याश्रावणे याज्यासंप्रैषश्चेत्येतत्परिभाष्यते ।

अनपव्याहरन्तः प्रचरन्ति ।

अवदन्तो यथा भवन्ति ते तथा ।

एतदेव प्रपञ्चयति—

सोऽध्वर्युर्नापव्याहरेत्पुराऽऽश्रावणादाश्राविते‌ऽग्नीन्नापव्याहरेत्पुरा प्रत्याश्रावणात्प्रत्याश्राविते‌ऽध्वर्युर्नापव्याहरेत्पुरा यजेति वचनाद्यजेत्युक्ते होता नापव्याहरेत्पुरा वषट्कारात् ।

स प्रथमः । एषु स्थानेषु यदि वदेयुस्तदा पुनराश्रावणादि कुर्युर्व्याहृतीश्च जपेयुरिति प्रायश्चित्तमापस्तम्बोक्तं ज्ञेयम् ।

उत्तरतः पुरोनुवाक्यामवदास्यन्नवद्यन्नवत्ते वा संप्रेष्यति ।

उत्तरतो वेदेः स्थितोऽवदानं करिष्यन्नारम्भात्पूर्वमारम्भेण सह वा संप्रैष्यति अवत्तेऽवदाने गृहीते वा साभिघारणे तस्याप्यवत्तत्वेन परिगणनात् । पुरोनुवाक्यां वक्तुमित्यर्थः ।

कथं संप्रेष्यति तत्राऽऽह—

अमुष्मा अनुब्रूहीति यथादेवतम् ।

अमुष्मा इति चतुर्थ्यन्तेन देवतानाम्ना संप्रेष्यति यथादेवतं या यत्र देवता तस्या नाम्ना ।

दक्षिणतो याज्यामत्याक्रम्याऽऽश्राव्य प्रत्या-श्राविते़ऽमुं यजेति यथादेवतꣳ संप्रेष्यति ।

अत्याक्रम्य दक्षिणतः स्थित आश्राव्याऽऽग्नीध्रेण प्रत्याश्राविते सति यथादेवतममुं यजेति याज्यां संप्रेष्यतीत्यन्वयः । अमुमिति द्वितीयान्तं देवतानाम गृहीत्वाऽग्निमिति ततो यजेति संप्रेष्यति ।

वषट्कारे वषट्कृते वा जुहोति याज्या-पुरोनुवाक्यावतीषु चतुरवत्तं पञ्चावत्तं वा ।

वषट्कृते सह वषट्कारेण वेति श्रुतेर्वषट्कारे प्रदानार्थे क्रियमाणे तेन सहैवाथवा वषट्कारे कृते वाऽऽहुतिं जुहोति प्रक्षिपति जुह्वाऽऽहवनीय इत्यर्थः । अत्र जुहोतिना दानं न विधीयते वषट्कारेण प्रदीयमानस्य प्रत्तस्य[वा] पुनर्दानायोगात् । प्रक्षेपमात्रं होमभक्तिर्जुहोतेर्वाच्या । अत्र प्रयाजानुयाजेषु प्रत्येकं विभागाभावाद्वक्ष्यमाणं चतुर्गृहीतं पञ्चगृहीतं च न संभवतीति तदर्थमिदं सूत्रं सामान्येन कृतमग्रिमं तु विशेषेण पृथगेव कृतं(त)[मिति] विशेषः ।

पञ्चावत्तं जमदग्नीनां चतुरवत्तमितरेषां गोत्राणाम् ।

जुहोतीति पूर्वसूत्रादनुवृत्तिः । याज्यापुरोनुवाक्यावतीष्वित्यत्राऽऽहुतिष्विति शेषो योग्यत्वात् । आहुतयो होमक्रियास्तिस्र आहुतीर्जुहोत्याहुतिपरिमाणं वेति दर्शनात् । पुरोनुवाक्यायुक्तवषट्का[2]रा[3]न्तयाज्यया क्रियमाणत्वाद्याज्यापुरोनुवाक्यावत्य आहुतयो भवन्ति । तासु क्रियमाणासु सतीषु यद्वषट्कारोपलक्षितं जुहोति तच्चतुरवत्तं पञ्चावत्तं वा जुहोतीत्यन्वयः । पूर्वं चतु[4]ष्पञ्च वाऽवत्तं संपादितमेव जुहोति नान्यथेति गम्यते । [5]यैर्याहुतयो होतव्यानि द्रव्याणि, जुह्वाऽऽहवनीय आहुतयो हूयन्त इति दर्शनात् । तासु[6] च पूर्वं च याज्यानुवाक्यावत्त्वं ज्ञेयम् । तासु प्रसक्तासु सतीषु यज्जुहोति तच्चतुरवत्तं पञ्चावत्तं वा [7]कृत्वा जुहोति । पूर्वमेव तथाऽवत्तं सज्जुहोतीति नियम्यते । अथ वाऽऽहुतिषु होतव्येषु(व्यासु) द्रव्यरूपासु किंविशिष्टासु याज्यापुरोनुवाक्यावतीषु

१ ख. वा । २ क. ग. च. ठ. °कारोऽत्र याज्योपलक्षिका क्रि° । ३ छ. ट. °राऽत्र याज्योपलक्षिका क्रि° । ४ च. °ष्पञ्चाव° । ५ ख. यदाऽऽहु° । ६ ख. °सु पूर्ववद्याज्यापुरोनु° । ७ च. द्रव्येषु

ताभ्यां दीयमानत्वेन तद्वतीषु देवतातीलक्षणयागेषु याज्यापुरोनुवाक्यावतीषु पूर्वे याज्यापुरोनुवाक्यावतीषु ताभ्यां दीयमानावित्यर्थः । आज्यभागयोरित्यादिना यागेषु च याज्यादेवताविधानात् । तासु प्रसक्तासु देवत्य(त)योश्चतुरवत्तं पञ्चावत्तं सदेव जुहोति दीयमानं चतुरवत्तं पञ्चावत्तं वा कृत्वैव पश्चाज्जुहोतीत्यर्थः । अवदानानि(नां) देवतार्थत्वे लिङ्गं वक्ष्यति हि अङ्गुष्ठपर्वमात्राणि दैवतान्यवदानानि । देवतायै यागे च संबद्धानि देवतायास्तानि दैवतान्यवदानान्यवदीयमानान्यङ्गुष्ठपर्वमात्राणीति विवक्षितत्वात् । न चैवमवदानमात्रार्थत्वं यागस्येति । आज्यभागाभ्यां प्रचार उक्तस्तथा हवींष्यभिघारयतीत्यनुवृत्तौ यदनुपूर्वाणि प्रदीयन्त इत्यभिधास्यमानत्वाद्धविषामेव प्रदेयत्व इन्द्रस्यापि प्रतिहविः प्रत्यभिघारयतीत्यत्र । यागो हि सकलपुरोडाशसांनाय्यसाध्य उत्पत्तिविधौ तथा श्रवणात् । यागश्च देवतोद्देशेनोत्पादितस्य सकलस्यापि द्रव्यस्य स्रुच्यवदानमेको भागोऽन्यश्च वेद्यां स्थितो याज्यानुवाक्याभ्यां वषट्कारान्ताभ्यां भागद्वयमपि दीयते, तत्रैकस्य भागस्यावदानरूपस्यैव होमेन प्रतिपत्तिस्तस्यैव चतुरवत्तं पञ्चावत्तं वाऽन्यस्य वेद्यामवस्थितस्य भागस्य स्विष्टकृदादिना प्रतिपत्तिः श्रुत्यन्तरे चतुरवत्तं पञ्चावत्तं वेति तद्व्यवस्थापितमितरेषां जमदग्नीनां च यजमानानामध्वर्युर्जुहोतीत्यर्थः । इदं चोक्तं वक्ष्यमाणं च धर्मजातं पुरोडाशाज्यसांनाय्यहविस्त्रयं साधारणमेव । जामदग्न्यो जामदग्न्यौ जमदग्नय इति बहुत्वे प्रत्ययस्य लुक् । गोत्रगोत्रिणोरभेदाद्गोत्राणामित्युक्तम् ।

अप्यजामदग्न्यो जामदग्न्यमामन्त्र्य पञ्चावत्तं कुर्वीत ।

अजामदग्न्योऽपि जामदग्न्यं पृष्ट्वा जामदग्न्य पञ्चावत्तं करिष्यामीति पश्चात्पञ्चावत्तं कुर्यादित्यर्थः ।

अङ्गुष्ठपर्वमात्राणि दैवतान्यवदानानि भवन्ति ।

अङ्गुष्ठपर्वमात्रं हस्तस्याङ्गुष्ठस्य मध्यसंधेरूर्ध्वं काण्डं पर्व तत्प्रमाणानि पर्वमात्राणि यावन्ति दैवतान्याज्यसांनाय्ययोरपि तावतां परिमाणम् ।

उत्तराण्युत्तराणि स्थवीयांसि ।

सामान्यविधिरयं श्रौतः ।

तं व्याचष्टे—

दैवतेभ्यः सौविष्टकृतानि सौविष्टकृतेभ्य
ऐडानि तथा चातुर्धाकरणिकानि ।

दैवतेभ्योऽवदानेभ्यः स्थवीयांसीति पूर्वेणापि संबन्धः । एवमुत्तरत्रापि स्विष्टकृ-

१ ख. ट. ताभ्यती° । २ क. ग. च. छ. ट. ठ. °नुरूपावदानानि प्र° ।

स्संबन्धीनि तथा । अत्र न ध्वाभ्यामिति सूत्रेणैजागमाद्रूपसिद्धिः। ऐडानि चातुर्धाकरणिकानि समान्येव ।

मांससंहिताभ्यामङ्गुलीभ्यामङ्गुष्ठेन च पुरोडाशस्यावद्यति स्रुवेणाऽऽज्यसांनाय्ययोर्मेक्षणेन चरूणाम् ।

अवद्यतीत्यनुवर्तते । चरौ हस्तावदाने चोदकप्राप्ते मेक्षणेनेति तत्सामर्थ्यादित्युक्तम्। श्रुतिर्हि स्रुवेणावद्यति हस्तेनावद्यति मेक्षणेनावद्यति स्वधितिनाऽवद्यतीत्यविशिष्टा सा नियमिता सामर्थ्येन हस्तेनेत्येतस्य शास्त्रान्तरवशान्मांससंहिताभ्यामङ्गुलीभ्यामङ्गुष्ठेन चेति विशेषपर्यवसानेन विधिर्दर्शितः । अत्र सामर्थ्यस्य व्यवस्थापकत्वेन वपायाः सांनाय्यविकारत्वेऽपि हस्तेनैवावदानमोषधिविकारचरुयवाग्वोर्मेक्षणेन स्रुवेण वेति दर्शितम् । मांससंहिते संलग्ने सर्वाङ्गुलीनां तथात्वादुभयतो मांसेन लग्ने इत्यर्थसिद्धे मध्यमे द्वे । अत एव वैखानसेनानामिकामध्यमाभ्यामित्युक्तम् ।

मध्यात्पुरोडाशस्यावदाय पूर्वार्धादवद्यति पश्चार्धात्तृतीयं पञ्चावत्तिनः ।

अत्र स्थाननियममात्रं पुरोडाशविषयं वक्ष्यमाणधर्मा आज्यसांनाय्ययोस्तु मध्यादिविभागेऽपि तदभावः । प्रथममवदानं पुरोडाशस्योपरि मध्यप्रदेशादवदाय स्रुचि स्थापयित्वा ततः पूर्वार्धात्पुरोडाशस्य पूर्वो योऽर्धो भागोऽसौ पूर्वार्धस्तस्माद्यत्र कुत्रचिदवद्यति पूर्वार्धाव्यभिचारेण तदपि स्रुच्यवधाय जामदग्न्यस्य तदनुमतस्य वा पञ्चावत्तिनस्तृतीयमवदानं पश्चार्धात्पूर्वार्धवद्व्याख्या । अत्र विशेषमाहाऽऽपस्तम्बः—'मध्यादङ्गुष्ठपर्वमात्रमवदानं तिरश्चीनमवद्यति पूर्वार्धाद्द्वितीयमनूचीनम् ' इति । वैखानसेनोक्तं तत्पश्चार्धात्तृतीयमिति, द्वितीयवत्तृतीयम् । दक्षिणप्रदेशे हस्तं नीत्वाऽङ्गुल्यङ्गुष्ठाग्राण्युदङ्मुखानि तैः कृत्वा दक्षिणोत्तरं दैर्घ्येण कृतमवदानं तिरश्चीनं पूर्वाभिमुखाङ्गुल्यग्रैरवत्तमनूचीनम् । असंभिन्दन्निति विशेषान्तरमुक्तमापस्तम्बेन । संभेदो मध्ये द्वयोर्मर्यादार्थ इति कात्यायनमतिस्तन्नेष्टमित्यसंभेदः संश्लेष उक्तः । संश्लेषात्पूर्वावदानप्रदेशादवदानयोरर्थात्संश्लिष्टप्रदेशे परमवदानं कुर्यादित्यर्थः । अस्मदाचार्येण तु यत्रासंभिन्दन्नवद्यतीत्युच्यते तत्रैव नियमोऽन्यत्र न नियम इति तथोक्तम् ।

तृतीयं पश्चार्धादित्युक्तं तस्यापवादमाह—

आनुजावरस्य जघन्यमवदानं प्रथमम् ।

प्राप्ते प्राथम्यमात्रं नियम्यतेऽन्यथाऽवदानमात्रस्य प्राप्तत्वाद्विशिष्टविध्यसंभवाज्जघन्यत्वप्रथमत्वयोर्गुणयोः परस्परासंबद्धयोर्विधाने वाक्यभेदः स्यात्तस्मात्प्राप्तमवदानं जघन्यमनन्तरं कृतं प्रथमापेक्षया जघन्यं पूर्वकृतात्पश्चात्कृतत्वाच्च तत्र प्राथम्यं नियम्यते । आनुजावरशब्दस्तु प्रजापतिरिन्द्रमसृजताऽऽनुजावरमित्यादौ समानानां श्रेष्ठे

दृश्यते । तत्रानुमन्ता समानानां स आनुजावर इति व्युत्पादयन्ति केचित् । अथवाऽनुसाम्येन जाता अनुजा एव आनुजास्तेषां वरमथवा पश्चाद्गामिनो येम्या इति यावत्तेषां श्रेष्ठः स आनुजावर इति नानार्थवादानुसारेण कल्प्यम् । केचिदयं काम्यः कल्प इत्याहुरर्थवादेभ्यो यो राजन्य आनुजावरः स्यादित्यादौ तथा दर्शनादिति तन्नाऽऽचार्यस्येष्टं, जघन्यमित्यनूद्य प्रथमत्वं विधीयते, यदि कामार्थमपूर्वं विधानं तदा जघनात्प्रथममवदानमिति विशिष्टं विधीयेत । न चोत्तरसूत्रमेतदर्थं भवत्यत एव वैखानसेन नियमविधानं कृतमवदायेत्यादि, कामपद एवमिति । तस्मात्प्रकृत्याऽऽनुजावरस्य यजमानस्य विशेषविधिर्नित्य एव ।

अवदाय पूर्वार्धे स्रुचो निदध्यात्प्रथमं जघन्यं पश्चार्धे ।

प्रथममवदानं यन्मध्यादवत्तं तत्स्रुचः पूर्वार्धे बिलस्य पूर्वस्मिन्नर्धभाग एव निदध्याज्जघन्यमनन्तरमवत्तं तद्द्वितीयं तृतीयं च वा तत्पश्चार्धे स्रुच इत्युभयत्र संबन्धः । तदुक्तं स्पष्टं वैखानसेन—पूर्वार्धे स्रुचो निधाय प्रथमं पश्चार्धे जघन्यमिति । तेनाऽऽनुजावरपक्ष एव नोक्तो येन जघन्यपदेनाऽऽनुजावरविषयताशङ्का स्यात् । आनुजावरस्यापि तथैवावत्तं प्रथमं पूर्वार्धे न्यस्य जघन्यं पश्चादवत्तत्वात्तत्पश्चार्ध इत्यपि संभवात् । ननु कथमानुजावरस्य पञ्चावत्तिनो द्वितीयतृतीयावदानक्रमः । उच्यते—पश्चार्धाद्यदा प्रथमं द्वितीयं तु पूर्वार्धात्तृतीयं मध्यादिति । अत एवाऽऽनुजावरस्य चतुरवत्तिन उक्तमापस्तम्बेनाऽऽनुजावरस्य पूर्वार्धात्प्रथममवदानमवदाय पूर्वार्धे स्रुचो निदध्यान्मध्यादपरमवदाय पश्चार्धे स्रुच इत्युक्तम्(ति) । एवं चास्मत्सूत्रे तथा व्याख्यातुं शक्यं यच्चतुरवत्तिनो जघन्यं यदवदानं द्वितीयमित्यर्थः, तत्प्रथमं चतुरवत्तिन आनुजावरस्य तथैव पञ्चावत्तिन आनुजावरस्य यद्यज्जघन्यं यस्माद्यस्मादनन्तरं कृतं तत्तस्मात्तस्मात्पूर्वं पूर्वं कर्तव्यं, तेन मध्यावदानात्प्रकृतौ जघन्यं तत्तस्मात्पूर्वम् ।

पूर्वपूर्वाण्यवद्येज्ज्येष्ठस्य ज्यैष्ठिनेयस्य ॥ ४ ॥ पुरोधाकामस्य वा ।

पूर्वं पूर्वभागस्थं पूर्वं प्रथमं येषामवदानानां तानि पूर्वपूर्वाणि ज्येष्ठस्य प्रथमोत्पन्नस्य तस्यैव ज्यैष्ठिनेयस्य ज्येष्ठा भार्या तस्याः पुत्रस्य तादृशस्य यजमानस्य पञ्चावत्तिनश्चेत्पूर्वभागात्प्रथमं द्वितीयं मध्यात्तृतीयं तु पश्चार्धाच्चतुरवत्तिनस्तु ज्येष्ठस्य ज्यैष्ठिनेयस्य तृतीयं नास्ति । तृतीयापेक्षया च द्वितीयं मध्यस्थं भवत्येव पूर्वभागस्थं तृतीयापेक्षया च प्रथमं च कर्तुं शक्यमिति नित्यविधिरयम् । पुरोधा पौरोहित्यं तत्कामस्य काम्यम् ।

अपरपूर्वाणि कनिष्ठस्य कानिष्ठिनेयस्याऽऽनुजावरस्य वा ।

---

१ ख. ठ. याम्या । २ ख. ट. °र्थं नित्य ए° ।

अपरं पश्चिमभागस्थं तत्पूर्वं प्रथमं येषामिति । पूर्ववदेवान्यत्सर्वम् । आनुजावरस्य विकल्पः । पूर्वकल्पेनात्र चतुरवत्तिनो नास्ति पूर्वार्धात्तृतीयमिति पूर्ववदेव व्यवस्था ।

पुरोडाशसांनाय्ययोरुपस्तरणाभिघारणे आज्येनोपस्तीर्य हविषोऽवदायाऽऽज्येनाभिघारयेत् ।

अत्र याज्यानुवाक्यावतीषु चतुरवत्तमित्युक्तमवदाने तु द्वे उक्ते तत्र कथं चतुरवत्तं तथा पञ्चावत्तमपि तद्दर्शयत्यनेन । पुरोडाशसांनाय्यग्रहणादाज्यस्य चतुरवदानेन चतुरवत्तं भवति[1] । तयोश्चतुरवत्तमुपस्तरणाभिघारणाभ्यामेव कर्तव्यम् । श्रूयते हि वाजसनेयके 'स आज्यस्योपस्तीर्य द्विर्हविषोऽवदायाथोपरिष्टादाज्यस्याभिघारयति । सैषाऽऽज्येन मिश्राऽऽहुतिर्हूयते' इति । सूत्रे हविर्मात्रस्य यद्यप्यवदानमात्रमुक्तं[2] तथाऽपि पुरोडाशसांनाय्ययोरित्युक्तत्वादाज्यहविषो[3] यागस्य याज्यापुरोनुवाक्यावतीषु नोपस्तरणाभिघारणे । तत्राऽऽज्येनैव चतुरवत्तं पञ्चावत्तं वा संपाद्य जुहोतीत्यर्थादेव सिद्धम् । आज्यं चात्र ध्रुवाया एवाऽऽहवनीयार्थाज्यत्वात् । न च स्रुवेणाऽऽज्यस्थाल्या एव प्रदेयद्रव्यसंस्कारत्वेनोपक्षीणत्वादिति वाच्यम् । प्रदेयद्रव्यत्वेऽपि पुरोडाशाहुतिं जुहोत्याज्यं हुत्वाऽवदानं जुहोत्याज्येनान्ततोऽन्ववस्रावयतीत्याहवनीयगामित्वमप्युक्तम् ।

स्रुच्युपस्तीर्य मा भेर्मा संविक्था मा त्वा हिꣳसिषं मा ते तेजोऽपक्रमीत् । भरतमुद्धरे मनुषिञ्चावदानानि ते प्रत्यवदास्यामि नमस्ते अस्तु मा मा हिꣳसीरित्यवदास्यन्हविरभिमृशति ।

स्रुच्युपस्तीर्येत्यधिकरणं विधीयते, उपस्तीर्येत्यनुवादः । हविरवदास्यन्हविरभिमृशतीत्युभयत्र संबन्धः[4] । करणमन्त्रोऽयं वदति अत्रापि हविरिति स्विष्टकृति प्रत्यभिमर्शनं मा भूदिति ।

अवदायाभिघार्य यदवदानानि तेऽवद्यन्विलोमाकार्षमात्मनः । आज्येन प्रत्यनज्म्येनत्तत्त आप्यायतां पुनरिति हविः प्रत्यभिघारयति ।

अत्र पूर्वानुवादः क्रमार्थः । प्रत्यभिघारणमाप्यायनमाज्यस्थाल्या आज्येनानाहवनीयाज्यार्थत्वात्पुरोडाशसांनाय्ययोर्वेदिस्थयोरेव हविषोः संस्कारः क्रियते न त्वाहवनीयगामित्वेनोत्तराहुत्यर्थम् । ननु नेदं हविस्तच्छेषोऽयं ह्यवदानस्य यागार्थत्वेन गृहीत-

---

१ ख. °ति । पुरोडाशसांनाय्ययोस्तु चतु° । २ क. ग. च. छ. ठ. ठ. °क्तं किं तु विजातीयस्यैवेति । सैषाऽऽज्येन मिश्राऽऽहुतिरिति वचनान्नाऽऽज्यस्याऽऽज्यमिश्रणं पु° । ३ क. ग. च. छ. ट. ठ. °क्तमाज्य° । ४ ख. °न्धः । अ° ।

त्वात्। एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यो न ह्यवदानमात्रेण यागोऽपि तु सकलपुरोडाशेनैव ततस्तु याज्यया स्रुग्गते वेदिगते च द्रव्ये वषट्कारेण दत्ते पश्चात्सर्वोऽपि शेष एवेति तस्मात्प्रत्यभिमर्शनं प्रत्यभिघारणं च न स्विष्टकृतीति। ननु श्रूयते वाजसनेयके तस्मा-द्यस्य कस्य च हविषोऽवद्यति पुनरेव तदभिघारयति स्विष्टकृत एव तदाप्याययतीति स्विष्टकृदर्थत्वश्रवणाद्ध्रुवेदाहवनीयाज्यार्थत्वमिति चेत्। न। सा प्रत्यभिघारणस्तुतिः पुनरेव तदभिघारयतीत्यस्य विधेर्हविर्दीयमानं वेदिस्थमपि तेन संस्कृतं नाऽऽहवनीय-गामि तद्धि व्ययितं कथं स्विष्टकृतेऽवदेयमतः प्रत्यभिघारणेन व्ययितस्याऽऽप्यायने सति स्विष्टकृदवदानयोग्यतासंपादनेन स्तुतिः प्रत्यभिघारणविधेरेव। व्याख्यातमेतन्मी-मांसापारदृश्वभिर्वार्तिकाचार्यैः सर्वस्य पुरोडाशस्य यागाङ्गत्वं न ह्यवदानमात्रस्येति। स्रुच्युपस्तीर्येति क्त्वाप्रत्ययेन मा भेरित्यभिमर्शनस्योत्तरकालतोक्ता, तेनोपांशुयाज उपस्तरणाभावाद्ध्रौवस्य नाभिमर्शनम्।

अवदायावदाय प्रस्तरबर्हिः समनक्तीति विज्ञायते।

अवदाय चतुरवत्तं तस्यैव पदार्थत्वात्तदसमाप्तौ नान्यारम्भः। वीप्सा तु सर्व-हविषां सकृदन्ते मा भूत्प्रतिचतुरवत्तं यथा स्यादिति साज्येन स्रुवेण [इति] वैखानसः। धर्ममात्रमेतदिति वक्तुं विज्ञायत इत्युक्तम्।

अपिदधद्विवाप्रक्ष्णन्पुरोडाशाहुतिं[1] जुहोत्याज्यꣳ हुत्वाऽवदानं जुहोत्याज्येनान्ततोऽन्ववस्रावयति।

पुरोडाशाहुतिं जुहोति तामेवापिदधदीषत्पिहितां कुर्वन्स्रुचः पुष्करेण तामेवाप्रक्ष्णन्न-विशीर्णयंस्तत्रैव विशेषमाहाऽऽज्यं हुत्वोपस्तरणाभिघारणाज्यमादावाहुतिस्थाने मुखेन स्रावयित्वा तदुपर्यवदानद्वयं पार्श्वेनोत्तरेण हुत्वाऽपिदधदित्यस्य सामर्थ्यात्पार्श्वेनेति गम्यते, मुखेनेतरा इति विशेषविधेः पुरोडाशाहुतीः पार्श्वेनैव हुत्वाऽन्ततोऽनन्तरमेव हुतावदानमवशिष्टेनाऽऽज्येन मुखेनैवावस्रावयति श्चोतद्घृतप्लुतं करोति। उक्तं भाग-वते—श्चोतद्घृतप्लुतमदन्हुतभुङ्मुखेनेति। आज्यसांनाय्ययोर्हविषोर्यागे नैतत्संभवति आज्यं हुत्वाऽवदानं जुहोतीति। तस्य पृथग्भावाच्चतुरवत्तं[2] पञ्चावत्तं वा जुहोतीत्येता-वानेव सामान्यविधिः।

मुखेनेतराः स्रावयति।

इतरा आहुतीराज्यसांनाय्ययोः, दर्विहोमाहुतिग्रहणार्थं[3] स्रावणयोग्या यवाग्वाद्याहु-तिरपि मुखेन मांसं पार्श्वेनेत्याहुः। अत एवाऽऽपस्तम्बेनोक्तं सर्वाणि द्रव्याणि स्रुङ्मु-खेन(ण) जुहोतीति। तदिदमितरा इति बहुवचनेन सूचितम्।

---

१ घ. ङ. ज. झ. ञ. ढ. 'हुतीर्जुहो'। २ क. ग. च. छ. ट. ठ. 'थगभावा'। ३ क. ग. च. छ. ट. 'र्थं स्रुवेण'।

पूर्वां पूर्वाᳪं सᳪंहितामाघारापाहुतिं जुहोति ।

पूर्वां पूर्वां पूर्वभागे पूर्वभागे प्राक्संस्थमित्यर्थः । संहितां परस्परसंश्लिष्टामुत्तरामाघारापाहुतिमाघारापाहुतिं प्रधानाहुतिम् ।

स्रुच्यमाघारमनुजुहोति ।

द्वितीयाघाररेखामनुलक्षीकृत्य जुहोति । अग्नीषोमावन्तरा देवता इति ब्राह्मणं स्पष्टत्वाज्ज्ञायत इत्युपेक्षितमापस्तम्बेन तु तथैवोक्तम् । तथाऽऽघारसंभेदेन देवाहुतीः प्रतिपादयतीति प्रवेशयतीत्याद्युक्तम् । तदस्माकमविरुद्धम् । एवं च यदा तिर्यञ्चावाघारौ तदाऽऽज्यभागयोर्मध्ये कार्यौ प्रधानाहुत्यनुग्रहायेत्यपि ज्ञेयम् ।

एवं परिभाष्य प्रकृतमाह—

प्रवरं प्रवृत्य घृतवतीमध्वर्यो स्रुचमास्यस्वेत्युच्यमाने जुहूपभृतावादाय सकृदतिक्रान्तः पञ्च प्रयाजान्यजत्यभिक्रामं सपनत्र वा तिष्ठन् ।

यजति जुहोति तथैवाऽऽपस्तम्बादिभिराभिधानात् । एवं तर्हि यजतीत्येव समिधो यजतीत्याद्युत्पत्तिवाक्येषु दृश्यते, नचात्र हौत्रसंज्ञाऽस्ति, तत्राऽऽध्वर्यव एव यजतीति दर्शनादाश्रावणयजेतिप्रैषकर्तृत्वाच्चोदकेऽध्वर्यावेव यजतीति प्रयुज्यते यागकर्तुः प्रेरकत्वेन तद्द्वाराऽध्वर्युरेव यजति । सर्वत्र चाऽऽध्वर्यवे यजुर्वेदे यजतयो बहुधा श्रूयन्ते । तत्र ते साङ्गकर्मणो विधायकास्तत्र ब्रह्मणा स्वसंज्ञया ब्रह्मत्वं यथा क्रियत एवं होत्रा च हौत्रं क्रियते । याज्यापुरोनुवाक्यानां हौत्रसमाख्यानादवशिष्टान्यङ्गानि ततोऽध्वर्युरेव करोतीति सोऽपि जहल्लक्षणया यजतीत्युच्यते । यदा विशेषकर्मविधानं तदा तत्तद्धातुभिरेव विधानमध्वर्योस्तर्हि श्रुतौ चाभिक्रामं जुहोतीति विद्यमानं किमर्थं यजतिप्रयोगो लक्षणया कृत इति चेत् । न । पञ्चेति संख्यया भेदोऽनु(नू (?))दितः स तु यजत्यभ्यासकृतः, स तु न होमेषु किं तु यागेष्वेव । प्रयाजानिति नामधेयमपि यागानामेवोत्पत्तिविधौ यागाश्च प्रत्येकं समिधो यजतीत्यादिसंज्ञास्तन्निमित्तभूता याज्या प्रतिपाद्या देवता अपि यागेष्वेव न होमेष्विति दर्शितम् । जुहोतीत्युक्ते सर्वमिदमसंबद्धमेव स्यात् । किंचाभिक्रामं जुहोतीत्ययं दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयमाणो दर्शपूर्णमासप्रकरणगतसर्वहोमैः संबध्यमानः कथं प्रयाजमात्रतया संकोचमर्हति, न ह्यभिक्रामं प्रयाजाञ्जुहोतीति वाक्यमस्त्येवं शङ्कानिरासार्थं यजतिप्रयोगः । पूर्वे पश्चाच्च यजतियुक्तप्रयाजवाक्यसद्भावात्संदंशपतितो होमोऽवान्तरप्रकरणेन प्रयाजशेषतया गृहीत इति पञ्च प्रयाजान्यजत्यभि-

---

१ घ. ङ. ज. झ. ञ. ढ. °हुतीर्जुहो° ।

क्रामं समानत्र वा तिष्ठन्निति यजिना गृहीतं पश्चादाध्वर्यवसमाख्यानादध्वर्युकर्तृके-ष्वङ्गेषु होमेष्ववान्तरवाक्यबलादङ्गावतारन्यायेन च होमेष्वेवावतरतीति दर्शितम् । तथा च कुतोऽभिक्रम्याभिक्रम्य जुहोतीति केन वा समानस्थाने स्थित्वा जुहोतीति शास्त्रान्तरीयेऽप्याकाङ्क्षा पूरिता यानि प्रयाजाङ्गान्यध्वर्युकर्तृकाणि तेषां स्थानादिति तेन च समानत्रेति च तत्राऽऽश्रावणं यजेति प्रैषस्तयोः स्थानादभिक्राममिति णमुल्, अभिक्रम्याभिक्रम्येति, तथा तेन स्थानेन समानस्थाने तिष्ठन्निति चाध्वर्युकर्तृकता सिध्यति, तथैवार्थो निषेध्यत्वेन विधेयत्वेन च सोमे दर्शितः शब्दार्थः । यतो मन्येतानभिक्रम्य होष्यामीति तत्तिष्ठन्नाश्रावयेदिति तस्मात्समानत्र तिष्ठता होतव्यं प्रतिष्ठित्या इति, तथा यदभिक्रम्य जुहुयात्प्रतिष्ठाया इयादिति च प्रतिषेध्यत्वेन चोक्तं, तेन समानार्थतयाऽत्रापि तदेव व्याख्यानम् । ननु न विधान्तरमस्ति यत्परिसंख्याऽभिक्रमणानभिक्रमणे विधीयेते अन्यतरस्य नित्यप्राप्तत्वात् । उच्यते—पञ्चस्वप्यन्यतरन्नियम्यते तथाचार्थवद्भवति पञ्चाप्यभिक्रम्याभिक्रम्याथ वा समानत्र तिष्ठन्नेव पञ्चापीत्ययमेवार्थः पञ्चेति संख्यया दर्शितोऽन्यथा बहुवचनेनैव सर्वधर्मसिद्धिः । तथा च सवषट्कारेषु होमेषु सर्वत्रान्यत्र विना सोमं न नियमोऽभिक्रमणानभिक्रमणयोरित्यप्यर्थात्सिध्यति । प्रवरं प्रवृत्येत्यसंनिहितस्मरणार्थमुक्तम् । आदावेवाभिक्रान्तो न तु पुरोनुवाक्याप्रैषो व्यवधायकोऽस्ति । पुनः प्रत्याक्रमणमपि तत एव नास्तीति वक्तुं सकृदित्युक्तम् ।

द्वेष्यस्यावक्रामन् (सू) ।

यजतीत्यन्वयः । निन्दार्थवादोऽयं निषेधार्थः । न हि यजमानोऽध्वर्योर्भवति द्वेष्योऽवक्रम्याऽऽश्रावणस्थानात्पश्चाद्भूत्वा न जुहोतीत्यर्थः । पृथिवी होतेति याजमानम् ।

समिधो यजेति प्रथमं प्रयाजꣳ संप्रेष्यति यज यजेत्युत्तरान् ।

प्रथमं प्रयाजमिति सप्तम्यर्थे द्वितीया । अत एव कात्यायनः—समिधो यजेति पञ्च प्रयाजान्समिद्धतम इति । समिद्धतमः प्रथमः प्रयाजः । तथा श्रुतिः—समिधहो(द्धो)-मेन समृद्ध आहुत इति । समिद्धतमत्वं प्रथमस्य तथा च संप्रैषः पञ्चानामप्यर्थ इत्युक्तं स्यात् । भरद्वाजेन प्रथम इति चोक्तम् । तन्त्रेणायं पञ्चानां प्रैषः समिच्छब्देन लिङ्ग-समवायेन प्राणभृत इतिवत् । अत्र वचनान्नामधेयेनैव प्रैषः । अन्यत्र यजनीयां देवता-मुद्दिश्यैव प्रैषो यथाऽग्निं यज सोमं यजेति । अतस्तु विकृतौ समिच्छब्देन याज्यायां पशौ देवताश्रवणाभावेऽपि[1] प्राकृतनामधेयेन विकृतौ प्रवृत्तेन समिद्भ्यः प्रेष्येत्युपपद्यते । प्रयाजग्रहणं न कर्तव्यमधिकरणादेव प्राप्तेः । कर्तव्यं प्रत्येकं संज्ञा यथा स्यात् । हो-

१ ख. °धिकारादे° ।

तारमित्यर्थात् । यज यजेत्येवं वीप्सा सर्वापेक्षया प्रतिप्रयाजं यजेति संप्रेष्यति । नन्वत्र समिध इति कर्मनामधेयं समिधो यजतीत्युत्पत्तिविधौ श्रुतं न संप्रैषेण संबध्यतेऽतो देवता एता देवता हि यष्टव्यत्वेन प्रतिपाद्याः प्रैषे तथैवान्यत्र दर्शनात् । यदि देवता एता याज्यावगतास्तदा यदुच्यते—ऋतवो वै प्रयाजा ऋतूनेव प्रीणातीत्यादिदेवताप्रतिपादनं तत्तदा विरुध्यते । ऋतुदेवत्याः प्रयाजा भवन्तीति बौधायनोक्तमपि विरुध्येत । तथा निरुक्तकारेणापि यदुक्तमाग्नेया वै प्रयाजा आग्नेया अनुयाजा इति ब्राह्मणमित्यादिना नानाब्राह्मणैर्नानादेवतात्वमाशङ्क्योक्तमाग्नेया इति तु स्थितिरितरद्भक्तिमात्रमिति निर्णीतं तदपि विरुध्येत । अत्रोच्यते—समिच्छब्देन कर्माभिधानमेव, उत्तरानिति समभिव्याहारात् । न ह्युत्तरशब्देन देवतोपस्थितिर्भवति । विशेषणं ह्युत्तरशब्दः । तस्य सापेक्षस्य विशेष्यं नोपलभ्यतेऽतोऽनुवृत्तं प्रयाजमित्येव संबध्यते परिणतं प्रयाजानिति । अत्राप्युत्तरेषु प्रयाजेष्वित्यर्थः । समिध इत्येतद्द्वितीयान्तं यजेत्यनेन संबध्यते समिधो यजति दर्शपूर्णमासौ यजत इतिवत् । देवतानिर्णयस्तु—अत्र तद्धितेन चतुर्थ्या वा देवताप्रतीतिस्तु नास्त्येव, मन्त्रवर्णादेव देवतानिर्णयः । तत्र याज्या एवान्तरङ्गा बहिरङ्गं याजमानं वसन्तमृतूनां प्रीणामीत्यादि । नामापि देवतानिमित्तं समिदादि याज्यादेवता एवानुसरति । तत्रापि समिदादिशब्दवाच्या एव देवताः। मीमांसका अपि ह्यभ्यासाधिकरणादौ मन्त्रवर्णसिद्धदेवतानुवादि नामधेयमित्याहुर्नवमस्य द्वितीयपादेऽपि । याज्यासु सर्वत्राग्निरपि श्रूयते समिधो अग्न आज्यस्य व्यन्त्वित्यादौ तथाऽपि न नाम्ना नापि व्यन्त्वित्यनेन चाग्निशब्दः संबध्यते । सामानाधिकरण्येन समिदादिशब्दाः श्रूयन्ते । उत्पत्तिवाक्ये च समिदादिशब्दा एव देवतानिमित्तानि नामधेयानि श्रूयन्ते । नाग्निशब्दोऽप्यग्निदेवतानिमित्तं नामधेयं प्रैषेऽपि समिच्छब्द एव । ततस्तु समिदादिशब्दैरेवोद्देश इति सूत्रकृतोऽभिप्रायः । कुतः, यतो याज्यासु व्यन्त्विति बहुवचनप्रथमपुरुषौ नाग्निशब्दान्वयिनाविति । हेऽग्ने ते तनुवः समिध इत्यन्वयः । निरुक्तमप्याग्नेयत्वं वदन्न शब्दमन्यथयति किंतु समिदादिशब्दप्रतिपाद्या देवताऽग्निरित्येव, तदप्युक्तं तेनैव प्रयाजान्मे अनुयाजांश्चेत्यनयर्चाऽग्निना भागा अर्थितास्ते भागास्तव प्रयाजा इत्यनयर्चा तस्मै ते प्रयाजानुयाजा भागत्वेन देवैर्दत्ता इति प्रयाजानुयाजदेवता अग्निरूपेण ध्येया इति प्रतिपादितम् । तत्रैवोक्तं किमर्थमिदमुच्यत इत्याशङ्क्य यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्तां मनसा ध्यायेद्वषट्करिष्यन्निति परिहारेण सप्रयोजनतोक्ता । अत्राऽऽशङ्काभिप्रायः—याज्याभिर्देवता प्रतिपादिता सा येन शब्देन यत्र प्राप्ता सा तेन शब्देनैव देवतात्वं लभते न शब्दान्तरेण । ततस्तु नानाब्राह्मणोदाहरणैरनेकदेवतत्वप्राप्तिस्तन्निराकरणमाग्नेया वै प्रयाजा आग्नेया अनुयाजा इति निर्णयोऽपि निरर्थकोऽनुष्ठानशब्दयोर्भेदाभावादिति । उत्तराभिप्रायस्तु शब्दाभे-

देऽपि याज्यासु देवताध्यानं श्रुतिप्राप्तं कुत्र का देवता तैस्तैः शब्दैः प्रतिपाद्येति यावन्न ज्ञायते तावन्न ध्यानं कर्तुं शक्यमित्यस्ति देवतानिर्णयप्रयोजनमिति । ततस्तु बौधायनमतेऽपि समिदादिशब्दवाच्या ऋतव इत्येव निर्णयो न तु वसन्तादिशब्दैरुद्देशः कार्य इति । ननु पञ्चमप्रयाजे तु संनिपत्योपकारकं यक्ष्यमाणदेवतासंस्कारकत्वं, तत्र स्वाहाकारो नामधेयं तत्र कथं देवतानिमित्तता नामधेयस्याग्नेर्वा कथं ते शब्दाः प्रतिपादका इति च । उच्यते—स्वाहाकारो मन्त्ररूपस्वाहेत्ययंशब्दः । तस्य निरुक्तं स्वाहेति सुष्ठु आहेति वा स्वा वागाहेति वा स्वं प्राहेति वा स्वाहुतं हविर्जुहोतीति वेति । व्याख्यातं च तद्भाष्ये तात्पर्यं सुष्ठु आहेत्येवमादि । तत्स्वाहाकारस्य जन्मेति ब्राह्मणम् । स्वाहा क्रियते याभ्यस्ताः स्वाहाकारा देवता अग्निं स्वाहा सोमं स्वाहेत्याद्या द्वितीयानिर्दिष्टा एता एव देवता आज्यपा अतः स्वाहाकारशब्देन देवतासामान्यवाचिना पञ्चमप्रयाजोऽपि स्वाहाकारः । अत्र लिङ्गं स्वाहाकृतीभ्यः प्रेष्येति पशौ । ततस्तु विकृतिषु याज्याशब्दैरेव त्यागो ध्यानमाप्रीसूक्ते निरुक्त एव दर्शितं तत्तथैव प्रत्येकं ज्ञेयम् । वसन्तादिशब्दैर्देवलक्षकैर्यथा प्रकृतावनुमन्त्रणमेवं तैरेव शब्दैर्लक्षकैरेव विकृतिष्वप्यनुमन्त्रणमिति नोहः । अनुयाजेषु तु याज्यागतैर्देवबर्हिरादिशब्दैरेवोद्देशोऽनुमन्त्रणं च बर्हिषोऽहमित्यादि कर्मसमवेतार्थप्रकाशकैरेवं प्रकृतौ दर्शनात्तथैवोहेन याज्यादेवता अनुमन्त्रणे प्रतिपाद्या इति निर्णयः । येऽग्निशब्देनोद्दिशन्ति तेषां मते क्रियमाण ऊहोऽनुयाजेष्वनुमन्त्रणे त्वप्रामाणिक एव भवेत् । कुतः । न बर्हिषोऽहं देवयज्ययेत्यनुमन्त्रणं समवेतार्थप्रतिपादकमभिधयाऽथ लक्षणया तर्हि प्रयाजैरेव समः समाधिरित्यलमतिप्रसङ्गेन विदांकुर्वन्तु न्यायविदः ।

समिधः पुरस्ताद्यजति तनूनपातं दक्षिणत इडः
पश्चादर्धमौपभृतस्य जुह्वामानीय बर्हिरुत्तरतो
यजति स्वाहाकारं मध्येऽपरेण वाऽऽघारसंभेदं
पूर्वं पूर्वꣳसꣳहितꣳ समानत्र वा सर्वान् ।

समिद्यागे पुरस्ताज्जुहोति मध्यात्पुरस्तादित्यादि ज्ञेयम् । अपरेण वाऽऽघारसंभेदमिति पूर्वं पूर्वं संहितं पश्चार्धे पूर्वं पूर्वमिति पश्चिमेन पश्चिमेन संहितं प्राचो यजतीत्युक्तः संनिवेशविकल्पः । तथैवोक्तं वैखानसेनापरेणाऽऽघारसंभेदं प्राचो वेति । आघारयोर्यत्र प्रदेशे संधानं तत्र मध्यदेशस्तमपरेण तस्य पश्चात्संभेदस्य समीपे समानत्रैकस्मिन्नेव स्थाने तत्रैव संनिवेशविकल्पः । प्रतिदिशं संततं प्राचीनं समानत्र वेति त्रयः पक्षास्तत्र सर्वेष्वपि पक्षेषु अर्धमौपभृतस्य जुह्वामानीय बर्हिर्यजतीति । आनीय बर्हिरिति बर्हिरेवाऽऽनीतेन यजतीत्युक्तं तेन जुहूगतेनाऽऽज्यास्त्रय-

---

१ क. ग. च. ट. °स्याग्ने वा क° ।

श्चतुर्थः पञ्चमश्चौपभृताज्येन । तथा च ब्राह्मणं(णे) समानयत उपभृतस्तेजो वा आज्यं प्रजा बर्हिः प्रजास्वेव तेजो दधातीति बर्हिरर्थत्वेनैव समानीतस्य संस्तवात् । इदं वचनं कालमात्रविधानमिति केचिदाहुस्तन्निरस्तं ब्राह्मणेन प्रदर्शितेन । अनेनैवाभिप्रायेण भाष्यकृताऽपि व्याख्यातम् । प्रयोजनं तु अपबर्हिषः प्रयाजानत्र यजति तत्र प्रथमं चतुर्गृहीतं नास्त्युपभृति ब्रह्मणस्त्वेत्यादिचतुर्गृहीतमेकमेव तथा पश्चादपि प्रथममन्त्रैरेवोपभृति गृह्णीयात् ।

प्रत्याक्रम्य प्रयाजशेषेण हवींष्यभिघारयति ।

सति शेषे । तस्मिन्नसति नाभिघारणं तस्य शेषप्रतिपत्तिरूपत्वात् । ननु हवींष्यभिघारयतीति द्वितीयाश्रवणाद्धविषां संस्कार्यत्वाच्छेषं कृत्वा हविरभिघारणं कार्यं तन्नाशे प्रतिनिधिनाऽऽज्यान्तरेणाभिघारणमिति चेत् । न । साधितमेतन्न्यायविद्भिर्यच्छेषप्रतिपत्तिरियमिति । तदेवाऽऽचार्येणापि शेषशब्देन सिद्धवदनुवादेन दर्शितं यदयं प्रयाजशेषं कुर्यादिति न ब्रूते । तेन पश्चादौ यावद्द्रव्योत्पत्ति प्रयाजशेषं न पात्रान्तरे स्थापनीयमिति प्रयोजनं च तैरेव साधितं, तस्मादेव केवलप्रतिपत्तिरूपत्वात्सूत्रकाराणामपि मते प्रतिनिधिर्नास्ति । द्वितीया तथायुक्तं चानीप्सितमिति भविष्यति ।

यदनुपूर्वाणि प्रदीयन्ते ।

यदनुपूर्वमेषां तानि तथा यत्क्रमविशिष्टानि दीयन्ते । अत्र परार्थान्येकेन क्रियेरन्निति प्रयाजशेषप्रतिपत्तिरेकस्मिन्नेव भवेद्धविषि कपालेनैकेनैव तुषप्रतिपत्तिरित्याशङ्कयोक्तं यदनुपूर्वाणीति । प्रयाजशेषेण हवींष्यभिघारयतीति बहुवचनं श्रूयत उपादेयानि च हवींषि हविःषु शेषं प्रतिपादयेदिति । तस्माद्बहुवचनं विवक्षितमिति । एतावदत्र हविःशब्देनाङ्गप्रधानहवींषि वषट्कारप्रदानानि गृह्यन्ते । तेनोत्पत्स्यमानहविषोऽपि प्रतिपत्तिः कालान्तरेऽपि कार्येति न सिध्यति, प्रतिपत्तिकाले सिद्धैरेव कार्या न तु प्रतिपत्तिर्द्रव्यस्याङ्गभूतस्योत्पत्स्यमानस्य समयपर्यन्तं विप्रकर्षं सहते, सिद्धैरेवाङ्गैः प्रधानहविर्भिः सिद्धत्वात् ।

तदानुपूर्व्यमेवाऽऽह—

ध्रुवामभिघार्याऽऽग्नेयमभिघारयत्युपभृतमन्ततः ।

अङ्गप्रधानग्रहणे प्रधानमेव गृह्यत इति न्यायादङ्गहविषां ग्रहणं न स्यादित्याशङ्कयोक्तं ध्रुवामित्यादि । हविषां यागाङ्गत्वात्सर्वेषामङ्गत्वमविशिष्टम् । तानि च नात्रोद्देश्यानि किं तु विधेयानीति भावः । विकृतिष्वनाज्यभागासु न ध्रुवाभिघारणम् । ध्रुवामाग्नेयमग्नीषोमीयम् । ध्रुवामाग्नेयमैन्द्राग्नं शृतं दधि चेति मध्ये यथासंभवं ज्ञेयानि ।

---

१ ख. °भृतेनाऽऽज्ये° ।

उपांशुयाजार्थत्वेऽपि ध्रौवस्यं न पुनरभिघारणम् । प्रत्येकं ग्रहणात्पूर्वं तस्यैकत्वादसंस्कार्यत्वाच्च । नाऽऽवृतिः प्रतिपत्तेः । अन्तत इति यावन्ति मध्ये संभवन्ति तावतां कृत्वेति दर्शितम् ।

आज्यभागाभ्यामाज्यहविर्भ्यां प्रचरति ।

आज्यभागाविति द्वयोः कर्मणोर्नामधेयम्, आज्यं भागो भागधेयं ययोस्तौ, तथाऽपि रूढिः, सरस्वत्याज्यभागेति योग एवेति ज्ञेयम् । आज्यद्रव्योत्पत्तिविधिस्तु सर्वस्मै वा एतद्यज्ञाय गृह्यते यद्ध्रुवायामाज्यमिति दर्शयितुमुक्तमाज्यहविर्भ्यामिति, आज्यं हविर्ययोस्तौ तथा (ताभ्यां), प्रचरति अनुतिष्ठते(ति)। यजतीति वक्तव्ये साङ्गे यज्यर्थे प्रचरतिः प्रयुक्तः । अत्र चतुरवत्तं पञ्चावत्तं वा विहितमाज्यं, याज्यापुरोनुवाक्यावतीष्विति वचनान्नोपस्तरणाभिघारणे पुरोडाशसांनाय्ययोरिति तयोर्विधानात् । ततस्तु स्रुच्युपस्तीर्य मा भेरित्यभिमृश्य तथाऽवदायाभिघार्य हविः प्रत्यभिघारयतीत्यन्तं पुरोडाशसांनाय्ययोरेव ।

तौ प्रबाहुग्ज्योतिष्मत्युत्तरार्धेऽग्नये जुहोति दक्षिणार्धे सोमाय ।

प्रबाहुक्समौ सज्वाले । उत्तरो भाग आयतनस्योत्तरार्धस्तथैव दक्षिणार्ध इत्यपि ज्ञेयम् । उत्तरार्धपूर्वार्धे दक्षिणार्धपूर्वार्धे इति बौधायनापस्तम्बाभ्यामुक्तम् । गृह्य स्वयमपि तथैव वक्ष्यति । श्रुतिस्तु पूर्वार्धे जुहोतीत्युपक्रम्योत्तरार्धेऽग्नये जुहोति दक्षिणार्धे सोमायेति स्पष्टैवास्ति । तथाऽपि तिर्यञ्चावाघारौ यदा तदाऽऽघारस्य स्रुच्यस्य प्रधानाहुतीः प्रत्याधिकरणताऽऽघारौ च मध्ये तयोः प्रान्ते दक्षिणार्धपूर्वार्धमात्र एवाऽऽज्यभागहोमे सति वक्ष्यमाणं तावन्तरेणेति युज्यते । तस्मादाघारानुरोधेनैवाऽऽज्यभागयोः स्थानं नियतमिति वक्तुं दक्षिणार्धपूर्वार्ध इत्याद्युक्तम् ।

तावन्तरेणेतरा जुहोति ॥ ९ ॥

ज्योतिष्मतीत्यनुकर्षः । इतरा आहुतीरिति शेषः । आज्यभागाभ्यामितरास्ताः प्रयाजानुयाजाहुतिभ्यस्तासां नियतस्थानत्वादत्र दर्विहोमाहुतयो नियम्यन्ते । अत्र विशेषश्रुतिराथर्वणिकी—'यदा लेलायते ह्यर्चिः समिद्धे हव्यवाहने । तदाऽऽज्यभागावन्तरेणाऽऽहुतीः प्रतिपादयेत्' इति । तथैवाऽऽपस्तम्बेनाप्युक्तम् ।

आज्यभागौ प्रति स्रुचावादत्त न निदधात्या स्विष्टकृतः ।

प्रति लक्षीकृत्य पूर्वकाले पूर्वं घृतवतीमध्वर्यो स्रुचमास्यस्वेत्यत्र गृहीतयोर्निधानेऽनुक्तेऽपि पुनरादत्त इति वचनेनानुवादो मध्ये निधानप्रतिषेधार्थः । पूर्वं गृहीतयोरर्थप्राप्ते निधानेऽपि न दोष इदानीं गृहीतयोर्मध्ये निधाने प्रायश्चित्तमर्थे त्वाचमनादौ प्राप्तेऽ-

१ च. ट. °स्य पु° । २ घ. ङ ज. झ. ञ. ढ. °ष्मती जुहोत्यु° । ३ क. ख. ग. च. छ. ठ. °नं न नि° । ४ घ. ङ. ज. झ. ञ. ढ. यजाति । ५ घ. ङ. ज. झ. ञ. ढ. प्रभृति ।

न्यस्य हस्ते दत्त्वा गन्तव्यमेतत्स्विष्टकृतः समाप्तिपर्यन्तं ज्ञेयम् । भारद्वाजेन प्रयाजे-
भ्योऽनन्तरं सादनमुक्तमाज्यभागौ प्रत्यादानं [च] तन्नेष्टमाचार्यस्य मध्ये सादन-
स्यादृष्टार्थत्वापत्तेर्न्यायविरोधादित्याहुस्तन्न, जुहूपभृतावादाय प्रयाजान्यजतीति ल्यपा
प्रयाजाङ्गतोक्ता । तत आज्यभागौ प्रति स्रुचावादत्त इति वचनादाज्यभागार्थं पुनरादा-
नमर्थसिद्धम् । पूर्वं निधानमेवेष्टमाचार्यस्य ।

प्रचर्याऽऽग्नेयेन पुरोडाशेनाऽऽज्यहविषोपांशुयाजेन प्रचरति ।

चतुरवत्तेन पञ्चावत्तेन वा ध्रौवाज्येन प्रचर्येतिल्यपा पूर्वकालत्वमात्रमुक्तमाग्नेय-
पुरोडाशस्य। तत्र क्रमः—आज्यभागावारभ्य दक्षिणेन जुहूं सव्येनोपभृतमादायाग्नयेऽ-
नुब्रूहीति संप्रेष्य ध्रुवायाः स्रुवेणावदायाऽऽप्याय्य स्थालीगतेनैव प्रस्तरबर्हिरङ्क्त्वा स्रुवेण
प्रत्याक्रम्याऽऽश्राव्य प्रत्याश्राविते़ऽग्निं यजेति संप्रेष्य सह वषट्कारेण वषट्कृते वाऽऽघा-
राद्बहिरुत्तरार्धपूर्वार्धे तिरश्चोराघारयोरुत्तरे जुहोति । यथेतं प्रत्येत्य सोमायानुब्रूहीति
प्रेष्य चतुरवदायातिक्रम्याऽऽश्रावणादि सोमं यजेत्यादि पूर्ववद्दक्षिणार्धपूर्वार्धे
जुहोत्याघाराद्बहिराघारयोस्तिरश्चोर्दक्षिणे वा । अग्निः सोमश्च देवते अग्नीषोमयोरहं
देवयज्यया चक्षुष्मान्भूयासमिति याजमानम् । अग्निर्होतेति च । यथेतं प्रत्येत्य स्रुच्यु-
पस्तीर्याऽऽप्याय्य मा भेरिति पुरोडाशमाग्नेयमभिमृश्याग्नयेऽनुब्रूहि द्विस्त्रिर्वा व्यवस्थित-
मवदाय स्रुचि प्रथमं पूर्वार्धे द्वितीयमवदानं पश्चार्धेऽवधायाभिघार्य यदवदानानीति
प्रत्यभिघार्य प्रस्तरमाप्याय्य बर्हिरङ्क्त्वाऽत्याक्रम्याऽऽश्राव्य प्रत्याश्राविते़ऽग्निं
यजेति संप्रेष्याऽऽज्यमाहुतिदेशे स्रुङ्मुखेन(ण) स्रावयित्वा वषट्कारेण सह वषट्कृते वा
जुहोति। अग्रेणाऽऽघारसंभेदं जुहूं प्रवेश्य तत्पूर्वं स्रुच्याघाररेखायां स्रुक्पार्श्वेन स्रुक्पुष्क-
रेणाच्छिद्यदिवाविशीर्णयन्नवदानं हुत्वाऽवशिष्टेनाऽऽज्येनाग्निस्थमवदानं स्रुङ्मुखेन(ण)
श्चोतयति। अग्निर्देवताऽग्नेरहमिति याजमानम् । यथेतं प्रत्येत्याऽऽज्यहविष्केणोपांशु-
याजनामकेन यागेन प्रचरति, नात्र मा भेः प्रजापतयेऽनुब्रूहीति यथादेवतम् । चतु-
ष्पञ्च वाऽवदायाऽऽप्याय्य प्रस्तरं बर्हिरङ्क्त्वाऽत्याक्रम्याऽऽश्रावणादि प्रजापतिं यजे-
त्यादि वषट्कारे वषट्कृते वा संभेदेन प्रवेश्य चाऽऽग्नेयेन संहात (तां) पूर्वभाग ईशान्य
उदग्भागे वा स्रुच्याघाररेखायां जुहूमुखेन जुहोति । नात्राऽऽज्यं हुत्वाऽऽज्येनान्त-
तोऽन्ववस्रावयतीति । नाच्छिद्यदिवेत्यादि । प्रजापतिरग्नीषोमौ विष्णुर्वा देवता ।
दब्धिरसीति सर्वत्र याजमानम् ।

तस्योच्चैराश्रुतप्रत्याश्रुते याज्यापुरोनुवाक्यासंप्रैषो वषट्कारश्च ।

उपांशुयाज इति संज्ञया सर्वत्रोपांशुत्वप्राप्तौ सामर्थ्येन संज्ञाबाधात्तस्योच्चैरित्या-
श्रुतमाश्रावणादीनां परप्रत्यायनार्थत्वादित्यर्थः ।

---

१ क 'स्तत्र जु' । २ ड. 'वदाया' ।

तर्हि कुत्र संज्ञयोपांशुत्वं तत्राऽऽह—

उपांशु देवतादेशनम् ।

प्रजापतये प्रजापतिं वेः यजामहे प्रजापतिमित्युपांशु । परप्रत्यायनार्थानामपि शास्त्रेण नियम उपांशुत्वस्य । याज्यापुरोनुवाक्ययोरपि देवतादेशनरूपत्वेनोपांशुता । अथवा तयोरुपांशुत्वस्याबाधात्संज्ञयैवोपांशुत्वं यागस्य साक्षादुत्पादकत्वेन दृष्टार्थतयाऽङ्गत्वात्तयोः ।

यथेतं प्रत्येत्य—

यथादेवतमुत्तरेण पुरोडाशेन प्रचरति ॥

यद्यस्ति तर्हि प्रचरति पुरोडाशेनासोमयाजिनोऽस्ति पक्षेऽग्नीषोमीयः पौर्णमास्यां संनयतो नास्त्यैन्द्राग्नोऽमावास्यायाम् । अग्नीषोमीये सति स्रुच्युपस्तीर्याऽऽप्याय्य मा मेरवदाय प्रथममवदानं स्रुचि पूर्वार्धे द्वितीयादि पश्चार्धे पुष्करे निधायाभिघार्याऽऽप्याय्य प्रस्तरबर्हिरङ्क्त्वाऽत्याक्रम्याऽऽश्रावणादि अग्नीषोमाभ्यामनुब्रूहि वषट्कारेण वषट्कृते वोपांशुयाजाहुतिस्थानेन संलग्नामपिदधदिवाप्रक्षणञ्जुहोति प्राग्भाग ईशान्य उदग्भागे वा । अग्नीषोमौ देवता, अग्नीषोमयोरिति याजमानम् । अमावास्यायां नास्त्युपांशुयाज आग्नेयानन्तरमसंनयत ऐन्द्राग्नः । आग्नेयेन प्रचर्य यथेतं प्रत्येत्य स्रुच्युपस्तीर्याऽऽप्याय्य मा मेः । इन्द्राग्निभ्यामनुब्रूहि प्रथममवदानं स्रुचि पूर्वार्धे द्वितीयादि पश्चार्धे निधायाभिघार्याऽऽप्याय्य प्रस्तरबर्हिरङ्क्त्वाऽत्याक्रम्याऽऽश्रावणादि श्रावयित्वा वषट्कारेण वषट्कृते वाऽऽग्नेयेन संलग्नां पूर्वभाग ईशान्य उदग्भागे वाऽपिदधदिवाप्रक्षणञ्जुहोति । इन्द्राग्नी देवता । इन्द्राग्नियोरिति याजमानम् ।

संनयतस्तु—

समवदाय सांनाय्याभ्यां प्रचरति द्विः
शृतस्यावद्यति द्विर्दध्नस्त्रिः पञ्चावत्तिनः ।

समवदाय शृतदध्नोरेकत्रावदानं समवदानं द्विवचनेन प्रत्येकं प्रधानत्वेऽपि सह प्रचार इत्युक्तम् । पुनर्द्विस्त्रिरिति वचनेनावदानयोरेवाऽऽवृत्तिरुपस्तरणाभिघारणे तु तन्त्रेणेति ज्ञापितम् । पुनर्विधानात्तावदेव प्रयोगः पुरोडाशसांनाय्ययोरुपस्तरणेत्यादिविधानात्स्रुच्युपस्तीर्याऽऽप्याय्येन्द्राय महेन्द्राय वाऽनुब्रूहीति मा मेरित्यावर्तते प्रदेशभेदात् । द्विस्त्रिर्वाऽवदायाभिघार्याऽऽप्याय्य प्रस्तरबर्हिरङ्क्त्वा यदवदानानि द्विरेतदन्तं पदार्थानुसमयेनैवोत्तरत्र तन्त्रमत्याक्रम्याऽऽश्रावणादि । इन्द्रं महेन्द्रं वेति यथाधिकारं प्रेष्य संभेदेन स्रुचं प्रवेश्य नापिदधदिवेत्यादिनाऽपि पूर्वमपरं चाऽऽज्यावस्रावणं केवलं स्रुङ्मुखेनो(णो)पांशुयाजस्थाने जुहोति सांनाय्याहुतिम् । इन्द्रो महेन्द्रो वा देवता । इन्द्रस्येति महेन्द्रस्येति वा याजमानम् ।

यथेतं प्रत्येत्य—

समवदाय स्विष्टकृता प्रचरति ।

एकत्रावदानं समवदानं स्विष्टकृत्संज्ञको यागः प्रधानहविःप्रतिपत्तिरूपतया दृष्टार्थत्वेन देवतोद्देशेन दानरूपत्वाददृष्टार्थत्वेन च द्व्यात्मकः । पुरोडाशसांनाय्ययागत्वादुपस्तरणादि । न मा मेरिति हविःशेषत्वात् ।

यदनुपूर्वाणि प्रदीयन्ते सर्वेभ्य उत्तरार्धेभ्यः सकृत्सकृदवद्यति ।

यद्यथाऽनु पूर्वं पूर्वमनतिक्रम्य विद्यन्ते तानि तथा, यथाऽनुपूर्वाणि प्रदीयन्ते प्रधानदेवताभ्यस्तथाऽनुपूर्वेभ्यः सर्वेभ्यो हविःशेषेभ्यः सकृत्सकृदुत्तरार्धेभ्योऽवद्यति, प्रदीयन्ते प्रत्तानीत्यर्थः । सकृदवदायाङ्गुष्ठपूर्वाधिकं यथायोग्यं हस्तेन स्रुवेण च ।

द्विः पञ्चावत्तिनः ।

पूर्वधर्मनिवृत्त्यर्थं सकृद्द्विरित्युक्तम् ।

द्विरभिघारयति न हविःशेषान्प्रत्यभिघारयति ।

पूर्वं सकृत्प्राप्ताभिघारणे विशेषविधिः प्रत्यभिघारणाभावो न्यायेन प्रदर्शितस्तं न्यायं प्रदर्शयितुं प्रतिषेधो[1] हविःशेषग्रहणेन दर्शितः । नेदं हविः किं तु वषट्कारदत्तस्य शेषोऽतो न हविरभिघारणप्राप्तिरिति तात्पर्यम् । वषट्कारेण प्रदानं स्विष्टकृत्यप्यस्तीति हविष्ट्वमाशङ्क्योक्तं नेति, प्रत्तस्यैव विधिबलाद्दानेऽपि शेषप्रतिपत्तिरेव । स्विष्टकृदिति चोक्तं नात्र ध्रौवस्य स्विष्टकृदर्थमवदानं, यान्यनुपूर्वं प्रदीयन्ते तेषामिति नियमाद्ध्रौवस्याद्यापि न हविःशेषत्वम् । तस्य सर्वयागार्थत्वेन यावद्गृहीतं तावदेव तदर्थं न तु निर्वापसमये वा ध्रुवायां ग्रहणसमये वा पृथक्पृथग्देवतानिर्देशोऽस्ति । येनोत्पत्तिविधावेकैकार्थत्वं[2] स्यात् । तस्माद्यावद्गृहीतं तावदेव वषट्कारेण दत्तं न तु ध्रुवागतमपि यथा वेदिगतमपि पुरोडाशसांनाय्यहविर्वषट्कारेण दीयते । कुतः—ध्रौवस्य सर्वयागार्थत्वादेकस्मिन्यागे दातुमशक्यत्वात् । न्यायविद्भिश्च साधितं नोपांशुयाजार्थस्य स्विष्टकृदवदानमिति ।

उत्तरार्धपूर्वार्धेऽसꣳसक्तामितराभिराहुतिभिर्जुहोति ।

पूर्वमुत्तरार्धदक्षिणार्धशब्दाभ्यामाज्यभागहोमस्थानमुक्तं, तत्रैतस्य स्थानं मा भूदिति वक्तुमुत्तरार्धपूर्वार्ध इत्युक्तम् । तेन तावन्तरेणेतरा जुहोतीत्युक्तत्वात्किंचिदुत्तर आग्नेय आज्यभागस्तस्मात्किंचिद्दक्षिणतोऽसंस्पृष्टामाघारप्रधानाहुतिभिः स्विष्टकृदाहुतिं जुहोतीत्युक्तम् । संनयतो दर्शे पुरोडाशस्यावदानं प्रथमं ततो मुख्यत्वेन स्रुक्पार्श्वेन होमे प्राप्ते शृतदध्नोर्द्वित्वेन भूयस्त्वं मुख्यत्वाद्धलीय इति स्रुङ्मुखेन(णै)व होमः । अग्नये स्विष्टकृत इदं न ममाग्नेः स्विष्टकृतोऽहमिति याजमानम् । ननु कथमग्निः स्विष्टकृदेव

१ क. ग. च. छ. ट. ठ. प्रतिशेषो । २ क. ग. च. ठ. 'वेबैका' ।

देवता यथा पञ्चमे प्रयाजे यक्ष्यमाणदेवतासंस्कारेऽपि ता एव देवता एवमिष्टदेवतासंस्कारेऽपि स्विष्टकृति ता अपि न कुतो देवता इति चेत् । न। पञ्चमे प्रयाजे मन्त्रवर्णाद्देवताविधिः, अत्र तु तस्मा एतद्भागधेयं प्रायच्छन्यदग्नये स्विष्टकृतेऽवद्यन्तीत्यादिनोत्पत्तिविधानादग्निः स्विष्टकृद्देवता मन्त्रेण देवतासंस्कारो द्रव्यप्रतिपत्तिर्वषट्कारेण प्रदानमग्नये स्विष्टकृत एवेति त्रिरूपता स्यात् ।

यदाहुः[1]—'मन्त्रेण देवसंस्कारः प्रक्षेपाद्द्रव्यसंस्कृतिः ।
या(त्या)गादपूर्वमुत्पन्नं प्रधानापूर्वगामि तत्' ॥ इति ।

प्रत्याक्रम्य स्रुचमद्भिः पूरयित्वा वैश्वानरे हविरिदं जुहोमि साहस्रमुत्सꣳ शतधारमेतम् । तस्मिन्नेष पितरं पितामहं प्रपितामहꣳ स्वर्गे लोकेबिभरत्पिन्वमान इति मध्यमं परिधिं प्रदक्षिणमनु परिषिञ्चति ॥१॥

जुहूपूरणं संस्कार इति भाष्यकृत् । धर्ममात्रमित्यन्ये । पित्रे पितामहाय प्रपितामहायेदम् । स्मार्त उदकस्पर्शः पित्र्यत्वात् । प्रक्षालनप्रतिपत्तिर्धर्ममात्रं वा परिध्यभावेऽपि कर्तव्यं परिधिमनु परिधिदेशमनु, कर्मप्रवचनीययोगे द्वितीया । ततस्तु न परिधेः संस्कारः । अत एवोक्तमापस्तम्बेनान्तःपरिधि निनयतीति, बौधायनेन संक्षालनमन्तःपरिधीति ॥ १ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवकृतायां प्रयोगवैजयन्त्यां द्वितीयप्रश्ने द्वितीयः पटलः ॥ २ ॥

अथ द्वितीयप्रश्ने तृतीयः पटलः ।

सादयित्वा स्रुचावाग्नेयं प्राञ्चं विरुज्याङ्गुष्ठेनोपमध्यमया चाङ्गुल्याऽज्यायो यवमात्रादाव्याधात्कृत्यतामिदम् । मा रूरुपाम यज्ञस्य शुद्धꣳ स्विष्टमिदꣳ हविरित्यनुमृश्य यवमात्रं पिप्पलमात्रं वा प्राशित्रमवद्यति ।

अवसरप्राप्तमनुवदति—सादयित्वेति । आग्नेयं पुरोडाशं विरुज्य यत्रावदास्यति तत्र प्रदेशे किंचिदपसार्य, कथं, प्राञ्चं, पुंलिङ्गनिर्देशाद्यद्यपि न क्रियाविशेषणं किं तु पुरोडाशविशेषणं तथाऽपि फलतः क्रियाविशेषणम् । अपसारणं प्राचीनं कार्यमित्यर्थः । अङ्गुष्ठेनानामिकया च विरुग्णे प्रदेशेऽनुमृश्यान्तरङ्गुष्ठाङ्गुल्यौ गमयित्वोदरे मन्त्रेणावद्यति । मध्यादित्यापस्तम्बः । यवो धान्यं तत्प्रमाणं पिप्पलं फलं तदश्वत्थस्यै-

---

१ ख. छ. ट. तदाहुः ।

वेति केचिद्व्याचक्षते, तत्र यवमात्रादिति मन्त्रलिङ्गविरोधात्तूष्णीमेवावदानमिति च। भारद्वाजवचनात्तु व्रीहिप्रमाणं पिप्पलमात्रमित्यन्ये व्याचक्षते, तत्रास्त्येव मन्त्रः। प्राशित्रमिति नामावदानस्य।

अविरुज्योत्तरस्मात्।

उत्तरस्माद्धविष इति केचिदाहुरतः सांनाय्यादपि प्राशित्रमिच्छन्ति। उक्तं च भरद्वाजेनैवमुत्तरेषामिति। उत्तरशब्दोऽप्युत्तरकालं दीयमानहविर्वाचकस्तेनाऽऽमिक्षायाः पशोरपि च प्राशित्रमिच्छन्ति नाऽऽज्यात्सर्वाण्यपि शेषकार्याणि न ध्रौवादिति न्याय-निर्णय इत्युक्तमेव। अन्ये तूत्तरदेशस्थितं हविस्तत्तु पुरोडाश एवेति व्याचक्षते। किं च, आग्नेयशब्देन देवतानिमित्तेन प्रत्यभिज्ञानाद्देवताशब्देनैवोत्तरस्मादिति प्रत्यभिज्ञा युक्ता, न च सांनाय्ये देवताशब्देन व्यवहारोऽस्त्यतोऽग्नीषोमीय ऐन्द्राग्नो वा गृह्यते। वैखान-सेनोत्तरस्मात्पुरोडाशादित्येवोक्तम्। पशौ च प्राशित्रपात्रप्रयोगाभावात्पशुपुरोडाशे दर्शनादपि न सांनाय्ये प्राशित्रम्। द्वितीयस्यावदाने पृथग्द्रव्यत्वान्मन्त्रावृत्तिरङ्गुलि-नियमः प्रमाणं चास्ति, विरुज्येति नास्त्यनुमृश्येत्यस्त्येव।

प्राशित्रहरणमुपस्तीर्यावदायाभिघारयति।

ह्रियतेऽनेनेति हरणं पात्रमुक्तमेवोपस्तीर्येत्ययमेकः क्रमो दर्शितः।

*उपस्तृणीयादभि च घारयेदित्येकेषाम्।

चकारो विकल्पार्थः। उपस्तृणीयाद्वाऽभिघारयेद्वेति परिसंख्याऽन्यतरस्य। तदुक्त-मापस्तम्बेनोपस्तीर्य नाभिघारयत्येतद्वा विपरीतमिति। स्थाल्या एवाऽऽज्यमुपस्तरणार्थ-माहवनीयाज्यार्थान्यत्वात्। एवमिडादाववदानेऽपि द्रष्टव्यम्।

आग्नेयात्प्राशित्रमवद्यतीत्येकेषाम्।

आग्नेयादेव नान्यस्मादिति परिसंख्या।

तन्निधाय।

प्राशित्रहरणं निधाय। कुत्रेत्यपेक्षायामुक्तं(+भाष्यकृता—अग्रेणाऽऽहवनीयं ब्रह्म-यजमानावाहवनीयं चान्तरेण नीत्वाऽपरेणाऽऽहवनीयं निदधात्येवं च सति व्यवायो न स्यादिति सूत्रान्तरस्थम्। तदिदं) यजमानेनेडान्वारम्भणार्थमागम्यते तदाऽवत्तस्य प्राशि-त्रस्य स्रुक्समीपेऽवस्थाने व्यवायो ब्रह्मप्राशित्रयोर्यजमानेन स्यादिति व्यवायनिवार-णार्थमुक्तं बौधायनेन जघनेन प्रणीताः स्थापयित्वेति।

इडापात्र[1]मुपस्तीर्येडां[2] समवद्यति चतुरवत्तां पञ्चा-
वत्तां वा स्विष्टकृताऽऽनुपूर्व्यं व्याख्यातम्।

---

* सूत्रपुस्तकेषु अपि चोपेति पाठः। + धनुश्चिह्नान्तर्गतं ख. पुस्तक एवोपलब्धम्।

---

१ घ. ङ. झ. ञ. °त्र उप°। २ ख. घ ङ. च. छ. ट. 'पूर्वं व्या°।

स्थालीगताज्येनेडापात्रमुपस्तीर्य, इडा देवता तदर्थमवदानमपीडा ना(ता,मेकत्रावद्यति । याज्यानुवाक्यावतीषु चतुरवत्तं पञ्चावत्तमित्यभिधानान्नेडायां प्राप्तिरिति तस्यामपूर्वविधानं चतुरवत्तां पञ्चावत्तामिति,व्यवस्थितो विकल्पः स्विष्टकृतेति, तद्यथा स्विष्टकृत्सर्वेभ्योऽपि हविःशेषेभ्योऽवदानानुपूर्व्याऽवत्तमेवमिडावदानमपि हविःशेषप्रतिपत्तिरूपत्वात्तथैव सर्वप्रधानद्रव्येभ्योऽवद्यति । इडा सर्वाऽप्येकं द्रव्यमिडामित्यभिधानात्सर्वेभ्योऽपि हविर्भ्यः प्रथममेकं समवदानं, तत्र सकृन्मन्त्र इडाद्रव्यस्य मनुनेतिमन्त्रलिङ्गादेकत्वप्रतीतेः । एवं च द्वितीयमपि सर्वेभ्य एकं तत्र पुनः सकृन्मन्त्रो यजमानभागावदानेन कर्मणा व्यवधानादेवमस्यापि द्वितीयावदानस्य पृथग्द्रव्यतया न (?) मन्त्रवत्ता । ततोऽभिघारणं चतुरवत्तायां पञ्चावत्तायां तूष्णीं तृतीयमव्यवधानान्मन्त्राभावः ।

तामिडामिमां कथमवद्यति तत्र मन्त्रमाह—

मनुना दृष्टां घृतपदीं मित्रावरुणसमीरिताम् । दक्षिणार्धादसंभिन्दन्नवद्याम्येकतोमुखामिति दक्षिणार्धात्पुरोडाशस्य पूर्वमिडावदानमवद्यति ।

ततः सर्वहविरिडावदानमन्त्रः । मन्त्रे दृष्टामित्यादिविशे[3]षणानीडायामेव [4]संबध्यन्ते । अत्रावद्यतीति पुनर्वचनं समुपसर्गत्यागेनैकेनेडावदानेन संबन्धो दक्षिणार्धादित्यादिविशेषणैर्यथा स्यात् । वस्तुगत्या मन्त्रेणैतेनैव संबध्यते । इडासमवदाने तस्यैव प्राथम्यात् । सकृदेव मन्त्रविधानमिडाया यत्तत्प्रथमावदान एव पर्यवस्यति । ननु तर्हीदं मन्त्रविनियोगेनैकमेकस्तं(व) वाक्यमिति । न । तदा द्वितीये पुनस्तत्पुरोडाशप्रभृतिक्रियमाणेऽवदाने मन्त्रो न स्यात्पूर्वेण विशिष्टैनैव संबन्धाद्द्वितीयोङ्ग(ये स)मवदाने संभेदमवद्यतीति विधीयमान एकमिच्छन्नतिदेशाच्च (!) । मन्त्रगतसर्वविशेषणानि (?) प्रथमावदाने नपुंसकत्वेन निर्दिष्ट वा सर्व (?) दित्युक्तम् । वैखानसेन स्पष्टमुक्तम्—‘ इडापात्रमुपस्तीर्य मनुना दृष्टामिति चतुरवत्तां पञ्चावत्तां वा सर्वेभ्यो हविर्भ्यः स्विष्टकृद्वत्प्रभूतामिडां समवद्यति दक्षिणार्धात्पुरोडाशस्य पूर्वमवदानं संभेदाद्द्वितीयमेवं सर्वस्य हविषः ’ इति । आपस्तम्बेनापि तथैवोक्तम् । सर्वार्थ एव मन्त्रः । एवं ‘ सर्वेषां हविषामिडां समवद्यति ’ इति भरद्वाजः । य (त)त्तु दक्षिणार्धात्पुरोडाशस्य पूर्वमिति भिन्नमेव वाक्यं युक्तमित्यभ्युपगन्तव्यम् । पूर्वं प्रथमम् । पूर्वग्रहणं दक्षिणार्धाद्द्वितीयं मा भूदिति । तस्य संभेदस्थाननियमात्प्रथमस्य दक्षिणार्धादवदानेनेडाद्रव्यस्यैकत्वाद्दक्षिणार्धादिति युक्तम् ।

---

१ ट. ‘नादव°’ । २ ख. छ. ट. ‘°यालम°’ । ३ क. ग. च. छ. ठ. ‘°षणैर्यथा स्यान्निरङ्गाया°’। ट. ‘°षणैर्य°’ । ४ क. ग. च. ठ. संबध्यते ।

पूर्वार्धादणुमिव दीर्घं यजमानभागम् ।

समवद्यतीत्यनुकर्षः । पुरोडाशस्येत्यपि । पूर्वार्धादीषदणुं तनु(नुं) दीर्घं च यजमानस्य भागं चतुरवत्तादिधर्मरहितमेव, पुरोडाशयोस्तु सहैवावद्यति, सूत्रान्तरोक्तं भाष्ये व्याख्यातं तन्नास्मत्सूत्रे दृश्यते । नहि पारिभाषिकं सर्वत्रावदानं चतुरवत्तं पञ्चावत्तं वा प्राप्नोति, येनोपस्तरणाभिघारणे प्राप्नुतः, पुरोडाशस्येत्यनु[कर्ष]सामर्थ्यात् ।

तमाज्येन संतर्प्य ध्रुवाया उपोह्य ।

स्थालीगतेनाऽऽज्येन तृप्तं कृत्वा । सकर्मको धातुस्तृप इति प्रयुक्तोऽन्यथा संतर्प्ये-(तृप्ये) ति स्यात् । ध्रुवायाः समीप *ऊह्य गमयित्वा । ध्रुवाया अग्रेण निधायेति वैखानसः । अग्रेण ध्रुवामिति बौधायनः । बर्हिषि कस्मिंश्चित्पात्र इत्यर्थः ।

संभेदमवद्यति ।

द्वितीयमिति शेषः । संभेदो व्यवधायकोऽवदानानां प्रदेशस्तमेवावद्यति । दक्षिणार्धो-त्पूर्वमैडावदानं पूर्वार्धाद्यजमानभागस्तयोर्मध्ये योऽयं संभेदोऽवकाशस्तमेव प्रदेशमव-द्यति । असंभिन्दन्निति मन्त्रविशेषणमुपपन्नं भवति । इतरावदानैः संश्लेषेणावदीय-मानत्वात् ।

पश्चार्धात्तृतीयं पञ्चावत्तायाः ।

पश्चा[र्धा]दिति, भागे दक्षिणार्ध एवेडाया इति शेषः । पञ्चावत्ताया इति । भाष्यकृता पुरोडाशयोः सह यजमानभागमवद्यतीत्युक्तं, तत्तु पुरोडाशस्यैकस्यैकस्या-वदानसमाप्तौ द्वितीयस्यापि प्रथमावदानेनैकत्रैवेति व्याख्येयम् ।

अभिघार्य होत्र इडामादधाति ।

स्थाल्या आज्येन बहुतरेणेडामभिघार्य होतुर्हस्ते प्रयच्छति । सुरूपवर्षवर्ण इत्यादि याजमानम् ।

प्राचीं वा प्रोहति ।

प्रदाने विकल्पः । प्राचीमिडां वेद्यां प्रोहति प्रवाहयतीत्यर्थः ।

यदा होत्रे प्रत्ता तत्र पक्षे—

अनुत्सृजन्नेव होतेडयाऽध्वर्युं परिगृह्णाति यदि होत्रे प्रत्ता भवति ।

यदि होत्रे प्रत्तेडा तदा तामत्यजन्नेव होता प्रत्तेडयाऽध्वर्युं परितो गृह्णाति, याजुषे

---

* ऊह्येति स्थान ऊहयित्वेति युक्तम् ।

---

१ ट. °मभा° । २ क. ख. ग. च. छ. ट. ठ. आज्येन । ३ क. ख. ग. च. छ. ज. ट. ठ. ड. संतृप्य । ४ घ. ङ. ज. झ. ञ. पञ्चावत्तायाम् । ढ. पञ्चावत्तायाश्च ।

हौत्रेऽङ्गुलिपर्वाञ्जनार्थमध्वर्युमावर्तमानं परितो गृह्णाति बहिरिडां धृत्वा गन्तुमवकाशं प्रयच्छतीत्यर्थः ।

पक्षद्वयेऽपि विधिमाह—

अग्रेण होतारं दक्षिणाऽतिक्रम्य पश्चात्प्रा- ङ्ङासीनो होतुरङ्गुलिपर्वणी अनक्ति ।

स्रुवेणाऽऽज्यमादाय होतुरग्रदेशेन दक्षिणां गत्वा प्रदक्षिणां कृत्वा प्रदक्षिणमावृत्य पश्चात्प्राङ्मुख आसीन एव होतुरङ्गुलिपर्वणी तर्जन्याः प्राथम्यादस्या एव पर्वणी द्वे तेन स्रुवेणानक्ति । स्रुवेणानक्तीत्यापस्तम्बः । प्रदेशिन्यङ्गुलावनक्ति पर्वणोरिति वैखानसः । होतृसंस्कारोऽञ्जनम् ।

क्रममाह—

पूर्वमग्रेऽथापरम् ।

पूर्वं मूलपर्वाग्रे प्रथममङ्क्त्वाऽपरमधस्तनं मूलपर्व । पर्वशब्देनात्र संधी उच्येते । काण्डात्काण्डादिति पर्वापरपर्यायः काण्डशब्दो हि संधिवाच्यपि। तयोरेव द्वित्वमङ्गुष्ठपर्वमात्रमत्र संहितमिति विशेषो यावदिद(मुत्तम)मङ्गुलिकाण्डमित्यपि दर्शनात् ।

अङ्क्त्वा—

तत्सोऽवघ्रायाप उपस्पृशति ।

स होता, तदक्तमाज्यम् । श्रौत उदकस्पर्शः । हौत्रविधानं याजुर्वेदिकत्वात् ।

यथेतं प्रत्येत्य पुरस्तात्प्रत्यङ्ङासीनो दक्षिणे होतुः पाणाविडाया अवान्तरेडामवद्यति ।

पूर्वं न प्रत्ता चेदिडां तदा प्रत्येत्य होतुर्हस्ते प्रयच्छति । ततो होतुः पुरस्तात्प्रत्यङ्मुख आसीनो होतुर्हस्ते दक्षिण इडायाः सकाशात् । स्पष्टमन्यत् ।

प्रकारमाह—

लेपादुपस्तृणाति ।

होतुः पाणाविडापात्रगतेनाऽऽज्यलेपेन स्रुवेण गृहीतेनोपस्तृणाति ।

स्वयꣳ होता मध्यतो द्विरादत्तेऽध्वर्युर्वाऽन्यतरत् ।

ततो होतेडापात्रात्स्वयमेव द्विरादत्तेऽथवाऽध्वर्युरेकमवदायापरं होताऽऽदत्ते विपरीतं वा । इडापात्रमध्यात् ।

लेपेनाभिघारयति ।[3]

स्पष्टम् ।

उपह्वयते होता ।

---

१ ख. ज. मसं° । २ क. ख. ग. च. छ. ट. ठ. होतृपा° । ३ ङ. ञ. झ. ञ. ढ. °पेन चाभि°

होतृधर्मविधिर्याजुषत्वेन हौत्रे वक्ष्यमाणे युज्यते, बाह्वृच्ये तु तदुक्त एव । इडां देवतामुपाह्वानेनाभिमुखीं करोतीत्यर्थः । अत्रेड एहीत्यादि याजमानम् ।

इडामुपहूयमानामध्वर्युराग्नीध्रः ॥ ७ ॥ यजमानश्चान्वारभन्ते ।

इडामिति पूर्वमुभयत्र संबध्यते । पात्रं हस्तेन स्पृष्ट्वाऽऽसते यावदुपहवसमाप्ति । यजमानोऽपरेणाऽऽहवनीयमुत्तरत आगत्य प्रदक्षिणमावृत्यान्वारभते । परिगणना ब्रह्मणो व्यावृत्त्यर्था, सूत्रान्तरे तस्याप्यन्वारम्भविधानात् ।

दैव्या अध्वर्यव उपहूता इत्युच्यमान उपहूतः पशुमानसानीति जपति ।

अध्वर्युर्जपति तदधिकारात् । याजमाने यजमानस्य वक्ष्यति जपम् ।

उपहूतायामग्रेणाऽऽहवनीयं ब्रह्मणे प्राशित्रं परिहरति ।

पात्रेण सहाध्वर्युः प्राशित्रं प्राशित्रावदानं पात्रेण नयति । पूर्वं परिहरणं यदुक्तं भाष्यकारेणाव्यवायाय तत्सूत्रान्तराभिप्रायेण व्याख्येयम् । उपहूतायामिति साक्षादत्र कालविधानात् ।

तस्मिन्प्राशिते ।

ब्रह्मणा प्राशित्राख्येऽवदाने देवस्य त्वेत्यादिविधिना प्राशिते सति ।

इडाऽसि स्योनाऽसि स्योनकृत्सा नो रायस्पोषे सुप्रजास्त्वेधाः । मुखस्य त्वा द्युम्नाय सुरभ्यास्यत्वाय त्वाऽश्नामीत्युपहूतामृत्विजः प्राश्नन्ति यजमानपञ्चमाः[1] ।

उपहूतामिडां सर्वेऽपि चत्वारो यजमानः पञ्चमो येषां ते तथा । ब्रह्माऽप्यपरेणेत्य प्राश्नाति ।

वाग्यता भवन्त्यामार्जनात् ।

भक्षणप्रभृति सर्वे ।

मनो ज्योतिर्जुषतामित्यन्तर्वेदि पवित्रवति मार्जयन्ते ।

मादयन्तामिति मन्त्रान्तः । वेदेरन्तर्मध्येऽन्तर्वेदि तत्र स्थित्वा पवित्रमपिसृष्टं विद्यते यस्मिन्प्रस्तरे स पवित्रवांस्तत्र समीपे स्थित्वेत्यर्थः । तत्समीपता बहिरपि स्थितस्य संभवति तदर्थमन्तर्वेदीत्युक्तम् । मार्जनं मन्त्रान्ते शिरसि प्रोक्षणमाद्भिः । ततो यथेच्छं विसर्गः । ब्रह्मा यथेतमागत्य मार्जयित्वा स्वसदन आस्ते ।

आग्नेयं चतुर्धा विरुज्य बर्हिषदं करोति ।

आग्नेयं पुरोडाशं नाग्नीषोमीयं नैन्द्राग्नं वा न सांनाय्यम् । चतुर्धा चतुर्भागं सर्वमपि विरुज्य भित्त्वा बर्हिषि सीदतीति तथा । बर्हिःशब्दस्य षकारलोपश्छान्दसः ।

---

१ घ. ङ. ज. झ. ञ. यजमानः पञ्चमः ।

चतुर्धा कृत्वा बर्हिषि स्थापयन्त्य(त्य,न्तिमं भागं स्थूलम् । तत्र याजमानं ब्रह्म पिन्वस्वेत्यादि ।

तस्मिन्नादिश्यमान[1] इदं यजमानस्येति यजमानभागमादिशति ।

तस्मिन्निति चतुर्धा कृत आग्नेये यजमानेनेदं ब्रह्मण इत्यादिनाऽऽदिश्यमानेऽध्वर्युर्यजमानभागं पूर्वमवदाय ध्रुवासमीपे स्थितमादिशत्ययं यजमानस्येति । तस्मिन्नादिश्यमान इति वचनं यदि काललक्षणार्थं तदा यत्राऽऽग्नेयो वा तद्विकारो वा नास्ति विकृतौ तत्रापि चतुर्धाकरणाभावेऽपि केवलस्य यजमानभागस्यैव व्यादेशनमदृष्टार्थं, यदा व्यादिश्यमानानामनेकत्वात्कालस्येति ज्ञातुमशक्यत्वाद्व्यादेशनं तदा तु केवले यजमानभागे विकृतौ नास्त्येवाऽऽदेशनमिति दृष्टार्थत्वं, तस्मिन्संभवति नास्त्यदृष्टकल्पनेति भाष्यकृन्मतं तत्र पूर्वमेवाध्वर्युणा यजमानभागत्वेनावत्तत्वात्कथं संदेह इत्यदृष्टार्थतैव न्याय्येति व्युत्पादयन्त्यन्ये ।

आदिष्टस्य[2] स्थविष्ठमग्नीधे षडवत्तꣳ संपादयति ।

यजमानेनान्तिमो भागः स्थूल एवाऽऽदेशनीयोऽग्नीधे तमेव षडवत्तं संपादयति ।

तदाह—

उपस्तीर्यावदायाभिघारयत्येवं पुनरवद्यति ।

कस्मिंश्चिच्चतुर्धाकरणिके पात्रे स्थाल्याज्येनोपस्तीर्याऽऽग्नीध्रभागं सकृदवदायाभिघार्य पुनरुपस्तरणपूर्वकमभिघारणान्तं द्वितीयं भागं सर्वमवद्यतीत्येवं षडवत्तं संपद्यत इत्यर्थः ।

दिवो भागोऽस्यग्नेराग्नीध्रमस्यग्नेः शामित्रमस्यग्नेस्त्वाऽऽस्येन प्राश्नामि नमस्ते अस्तु मा मा हिꣳसीरित्याग्नीध्रः प्राश्नाति ।

स्वभागम् ।

वेदेन ब्रह्मयजमानभागौ परिहरति ।

पात्रसहितौ[3] भागौ पृथग्वा पात्राभ्यामादायेत्यादि वैखानसः । परि परितो हरति प्रापयति हरतेर्द्विकर्मकत्वात् । ब्रह्मयजमानयोः समीपे स्थापयेदित्यर्थः ।

अन्येन पात्रेण होत्रेऽन्येनाध्वर्यवे ।

यैः पात्रैर्ब्रह्मयजमानाग्नीध्रेभ्यः परिहृतं तेभ्योऽन्याभ्याम् । अध्वर्युरेवाध्वर्यवे परिहरति ।

पृथिव्यै भागोऽसीति होता प्राश्नात्यन्तरिक्षस्य भागोऽसीत्यध्वर्युर्दिवो भागोऽसीति ब्रह्मा ।

---

१ घ. ङ. ज. झ. ञ. ढ. °स्मिन्व्यादि° । २ घ. ङ. ज. झ. ञ. ढ. व्यादिष्टस्य । ३ च. पात्राहि° ।

स्पष्टम् ।

महानपरिमितोऽन्वाहार्यो दक्षिणाग्नावोदनः पक्वस्तमभिघार्यानभिघार्य वाऽन्तर्वेद्यासादयति।

दक्षिणाग्नेः सकाशादुत्तरत आसादयति । महान्भूयान्सर्वर्त्विक्पर्याप्त्यधिकः । अपरिमितः प्रसृत्यादिभिस्तण्डुलान्परिगणितान्स्थाल्यां नाऽऽदध्यात् । अन्वाहार्यनामको दक्षिणाग्नौ पक्वः पूर्वमेवाधिश्रितः पक्वः । स्पष्टमन्यत् । नात्र तस्य भक्षणं तस्य परिक्रयत्वेन दत्तस्य प्रतिपत्तिर्न यज्ञाङ्गम् । अत्र ब्रह्मत्वे याजमाने ब्रह्मन्नित्यादि ।

दक्षिणसद्भ्य उपहर्तवा इति संप्रेष्यति ।

दक्षिणे सीदन्तीति तेभ्य ऋत्विग्भ्य उपहरेति यजमानं संप्रेष्यति तस्यैवोपहरणलक्षणदानकर्तृत्वात् ।

दक्षिणत एतेति यजमानेनोच्यमाने यथासंप्रैषं कुर्वन्ति ।

दक्षिणत एतेत्यृत्विजः संप्रेष्यति । यजमानेनोच्यमान ऋत्विजः प्रैषार्थं दक्षिणत आगमनमग्रेणाऽऽहवनीयं कुर्युः । यजमानो दक्षिणतः स्थितेभ्य ऋत्विग्भ्यो ब्राह्मणा अयं व ओदन इत्योदनं व्युधृतं निर्दिशति । आग्नीध्रो दक्षिणां प्रतिग्रहीष्यन्नित्यादिना देवस्य त्वेत्यादि प्रतिगृह्णामि राजा त्वा व० ब्रह्मण ओदनं० सः प्रतिगृह्णात्विति प्रतिगृह्णाति । अथ तथैव ब्रह्मा होता स्वसूत्रानुसारेण । अथाध्वर्युरेतामेवाऽऽवृतमिति दर्शनाच्चतुर्धाकरणप्रदानक्रमोऽत्र द्रष्टव्यः ।

अन्वाहार्यं प्रतिगृह्य प्रत्यायन्ति ।

अन्वाहार्यस्य स्वं भागं दक्षिणां प्रतिग्रहीष्यन्नित्यादिविधिः । क इदं कस्मा इति प्रत्येकं प्रतिग्रहमन्त्रेण प्रतिगृह्य प्रत्यायन्ति पुनरुत्तरत आगच्छन्ति । ब्रह्मा यथेतमुत्तरत आगत्य दक्षिणतो गत्वा विधिना प्रतिगृह्य तथैव गत्वा स्वासन उपविशति ।

हविःशेषानुद्वास्य ।

वेद्या बहिरुत्तरतः कृत्वा यथासंख्यं शेषान्बहुवचनं पर्वद्वयहविःशेषाभिप्रायम् । अकृत उद्वासने कर्मोत्तरारम्भे ततं म आप इत्याहवनीये जुहोतीति सूत्रान्तरात् ।

अनूयाजार्थे उल्मुके अपिसृज्य ।

अग्नौ मेलयित्वोदूढे उल्मुके ।

ब्रह्मन्प्रस्थास्यामः समिधमाधायाग्नीत्परिधींश्चाग्निं च सकृत्सकृत्संमृड्ढीति संप्रेष्यति ।

ब्राह्मणपाठेन विकल्पोऽग्निमग्नीत्सकृत्सकृदित्यनेन गतार्थम् ।

एषा ते अग्ने समित्तया वर्धस्व चाऽऽ च प्यायस्व । वर्धतां च ते यज्ञपतिरा च

ध्यायतां स्वाहेत्याग्नीध्रः समिधमाधा-
यास्पयैरिध्मसंनहनैरपरिक्रामन्परिधीन्सं-
मार्ष्टि मध्यममुदञ्चं प्राञ्चावितरौ ।

आयतन आधानं न दर्विहोमोऽपूर्वोऽयं स्वाहान्तमन्त्राभावादग्नेः संस्कारोऽयमनूयाजाङ्गः । प्रदक्षिणमपरिक्रामंस्तत्रैव स्थित इत्यर्थः । गतार्थमन्यत् । एषा ते अग्न इति याजमानम् ।

अग्ने वाजजिद्वाजं त्वा ससृवांसमिति मन्त्रं संनमति ।

पठति । ध्यायेति मन्त्रान्तः । अग्निसंमार्गे पूर्वं विनियुक्तो मन्त्रोऽत्राग्निसंमार्गे ससृवांसमिति पाठेनेत्यर्थः ।

यो भूतानामधिपती रुद्रस्तन्तिचरो वृषा । पशूनस्माकं मा हिंसीरे-
तदस्तु हुतं तव स्वाहेति संमार्गानभ्युक्ष्याऽऽहवनीये[1] प्रहरति ।

आहवनीयग्रहणं पूर्वसंमार्गाणामिवैतेषां गार्हपत्ये प्रहरणं मा भूदिति, उत्करादावपि मन्त्रो मा भूदिति च प्रयोजनम् । स्वाहान्तमन्त्राद्दानरूपता प्रतिपत्तिश्चोपयुक्तत्वात् । भूतानामधिपती रुद्रो देवता । वेदिर्बर्हिरिति याजमानं विशिष्टं न रौद्रमिति केचित्तत्रोदकोपस्पर्शनं नेति ते वदन्ति ।

प्रतिपत्त्यन्तरमाह—

उत्करे शालायां बलजायां वोदस्येत् ।

उत्करः प्रसिद्धः । शालायामग्निशालायाम् । तस्यामेव शालाग्नौ वेति केचित् । बलजा धान्यानां राशिस्तत्र । भाष्यकारेण तु शालाऽत्र प्रविष्टजनं गृहं, बलजा तत्र पृष्ठवंशस्योपरि बद्धानि[2] काष्ठानि तेष्वे(ष्वित्ये)के, तेषां काष्ठानां बन्धनरज्जुस्तस्यामित्यन्ये [इत्युक्तम्] ।

परोगोष्ठं वा हरेत्परोगव्यूतिं[3] वा[4] ॥ ८ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रे द्वितीयप्रश्ने तृतीयः पटलः ॥ ३ ॥

परो गोष्ठात्प्रदेशः परोगोष्ठस्तत्र, परोगव्यूतेर्वा देशस्तत्र वेत्यर्थः ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवकृतायां प्रयोग-
वैजयन्त्यां द्वितीयप्रश्ने तृतीयः पटलः ॥ ३ ॥

अथ द्वितीयप्रश्ने चतुर्थः पटलः ।

महाहविरिति याजमाने—

---

१ घ. ङ. ज. झ. ञ. ढ. °येऽनुप्र° । २ ख. छ. ट. °नि यानि का° । ३ घ. ज. झ. ञ. ढ. °व्यूतिमित्येकेषाम् । ४ ङ. वेत्येकेषाम् ।

यदुपभृत्याज्यं तज्जुह्वामानीय तेन सकृदतिक्रान्तस्त्रीननूयाजान्यजति।

व्याख्यातम्।

देवान्यजेति प्रथममनूयाजꣳ संप्रेष्यति यज यजेत्युत्तरौ।

अनूयाजसंप्रैषे प्राप्ते देवान्यजेति बहुवचनेन प्रथमेऽनुयाजे होतारं संप्रेष्यतीत्यर्थः। काललक्षणेयं सर्वानुयाजार्थमत्रैव संप्रैषप्रदर्शनार्थम्। कथं, देवानिति त्रयाणां समानदेवताविशेषणेन निर्देशात्पुनः प्रैषः केवल एतद्द्वयोः।

अग्रेणाऽऽघारसंभेदं पश्चात्पश्चात्समिधि जुहोति।

अनूयाजसमिध्येव प्रथमं प्राग्भागे जुहोति। ततः पश्चाद्द्वितीयम्। अङ्गिरसो मेति याजमानम्। ततः पश्चात्समिध्येव तृतीयं त्रयोऽप्याघारसंभेदात्प्राग्भाग एव।

तत्र विशेषमाह—

प्राञ्चमुत्तमं दीर्घꣳ संततं तेनेतरावनुसंभिनत्ति।

इतरौ द्वितीयप्रथमौ तेन तृतीयेन तृतीयस्य होमधारयाऽनुसंभिनत्ति मध्येऽनुसंश्लेषयेदित्यर्थः।

स्पष्टमन्यत्।

प्रत्याक्रम्य यथायतनꣳ स्रुचौ सादयित्वा।

स्पष्टार्थम्।

वाजवतीभ्यां व्यूहति।

वाजवतीभ्यामृग्भ्यां व्यूहनपर्यन्तं करोतीत्यर्थः।

तदेवाऽऽह—

वाजस्य मा प्रसवेनेति दक्षिणेनोत्तानेन सप्रस्तरां जुहूमुद्गृह्णात्यथा सपत्नाꣳ इन्द्रो म इति नीचा सव्येनोपभृतं निगृह्णात्युद्ग्राभं चेति जुहूमुद्गृह्णाति निग्राभं चेत्युपभृतं निगृह्णाति ब्रह्म देवा अवीवृधन्निति दक्षिणेनोत्तानेन प्राचीं जुहूं प्रोहत्यथा सपत्नानिन्द्राग्नी म इति नीचा सव्येनोपभृतं प्रतीचीं बहिर्वेदि निरस्यति।

प्रथमेऽर्धर्चे मन्त्रौ ततस्त्रयस्तावत एव मन्त्रा अथा सपत्नानित्यर्धर्चमन्त्रः। दक्षिणेन हस्तेनोत्तानेनोपरितलेनाधस्ताज्जुहूप्रस्तरयोः कृतेन प्रस्तर आसादितां जुहूं प्रस्तरेण सहोर्ध्वमुन्नयति। नीचा हस्तेन वामेनोपभृतमुपरिष्टाद्धस्तं कृत्वा गृहीत्वा तां निगृह्णाति बर्हिषा श्लेषयति किंचिद्दृढमिव, पुनरपि तथैव क्रमेणोद्ग्राभं च निग्राभं चेत्येताभ्याम्। प्राचीं जुहूं प्राचीं दिशं प्रति प्रागग्रां प्रोहत्यतिवाहयति वेद्यामेव। बहिर्वेद्युपभृतमेव निरस्यति त्यजति।

उपभृति मन्त्रान्तरमाह—

देवस्त्वꣳ सविता प्रतिनुदतु योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म इति वा ।

एताभ्यामेव याजमानम् ।

अभ्युक्ष्योपभृतमाहृत्य जुह्वा परिधीननक्ति ।

आहृत्य दक्षिणेनैवाऽऽज्यलेपवत्या जुह्वा ।

वसुभ्यस्त्वेति मध्यमꣳ रुद्रेभ्यस्त्वेति दक्षिणार्ध्यमादित्ये-भ्यस्त्वेत्युत्तरार्ध्यं वसुरसि वसुवनिरसि वसुधेयोऽसीति वा ।

एकेनेतिकरणेन विनियोगेऽपि पूर्वेषां मन्त्राणां क्रमेण त्रयाणामेते वैकल्पिका मन्त्राः । स्पष्टमन्यत् । वसून्देवानित्यादि याजमानम् । रुद्रेभ्य इत्यत्रोभयोरुदकस्पर्शनं रौद्रत्वाविशेषान्नान्येषु रुद्रशब्दपर्यायकर्मसु विधानाभावादिति वदन्ति । तन्न । रुद्रदेवते कर्मण्येवैवम् । अयं तु परिधिसंस्कार एवेत्यतो नोदकस्पर्श इति ज्ञेयम् ।

अन्यत्र प्रस्तराज्जुहूꣳ सादयित्वा संजानाथां द्यावा-पृथिवी मित्रावरुणौ त्वा वृष्ट्याऽवतामिति विधृतीभ्यां प्रस्तरꣳ समुल्लिप्य बर्हिषि विधृती अपिसृज्य ।

विधृतीभ्यां सह प्रस्तरं समुल्लिप्योदूर्ध्वं * लिप्य समुत्खाय विधृती अवधाय ।

स्रुक्षु प्रस्तरमनक्त्यक्तꣳ रिहाणा इति जुह्वामग्राणि वियन्तु वय इत्युपभृति मध्यानि प्रजां योनिमिति ध्रुवायां मूलानि ।

मा निर्मृक्षमिति तृतीयस्यान्तः ।

एवं पुनरनक्ति ।

अनक्तीति पूर्वेणापि संबध्यते ।

तृतीये ध्रुवायामादितो मूलान्युपभृति मध्यानि जुह्वामन्ततोऽग्राणि ।

विपरीतं तृतीयपक्ष इत्येव वक्तव्ये गुरुनिर्देशेन यावन्निर्दिष्टं तावदेव विपरीतं मन्त्रास्तु ये यत्रोक्तास्ते तथैव प्रथमवदिति दर्शितम् । अग्रमध्यमूलानि प्रस्तरस्य । समङ्क्तामिति याजमानम् ।

दिव्यङ्क्ष्वान्तरिक्षेऽङ्क्ष्व पृथिव्यामङ्क्ष्वेति वा ।

अक्तꣳ रिहाणा एतेषामेते वैकल्पिकाः ।

आयुषे त्वेत्यक्तस्य तृणमपादाय प्रज्ञातं निधाय ।

अक्तस्य प्रस्तरस्यैकां दर्भनाडीं मन्त्रेणाऽऽदाय तूष्णीं प्रज्ञातं निदधाति । प्रज्ञातमिति यत्नेनोत्तरकार्यार्थं स्थापयतीत्यर्थः ।

प्रस्तरꣳ शाखां चाऽऽदाय ।

---

* लिप्त्वेत्यपेक्षितम् ।

दर्शे संनयतो विषये शाखामित्युक्तं न तु काचिदपूर्वा शाखा विधीयते प्रस्तरेण सह प्रतिपत्त्यर्थं दोहशाखाया एव प्रत्यभिज्ञानात्। शाखापवित्रं न तस्य पवित्रस्यान्या प्रतिपत्तिरस्ति।

उत्तरं परिधिसंधिमन्ववहृत्य।

प्रवेशयित्वा प्रस्तरं यद्यस्ति शाखा तया सहेत्यर्थः।

ततः कृत्यमाह—

आश्राव्य प्रत्याश्राविते ॥ ९ ॥

नात्र दक्षिणातिक्रमो याज्यास्वेव तथा विधानात्। उपविश्यैवाऽऽश्राव्य आसीन इति वैखानसोक्तिरुत्करस्थेनैवाग्नीधा प्रत्याश्राविते, तस्य प्रत्याश्रावणं प्रवरादन्यत्रोत्कर एवेत्युक्तम्।

इषिता दैव्या होतारो भद्रवाच्याय प्रेषितो मानुषः सूक्तवाकाय सूक्ता ब्रूहीति संप्रेष्यति सूक्तवाकꣳ होता प्रतिपद्यते।

प्रतिपद्यते प्रारभते। तत्र मध्येऽध्वर्योर्होतृकर्मणा संबन्धनार्थं होतेत्युक्तम्। अपिप्रेडिति याजमानम्।

आप्यायन्तामाप ओषधय इत्यध्वर्युः प्रस्तरꣳ शाखां चानु प्रहरति।

अनुलक्षीकृत्य सूक्तवाकम्। सत्यां शाखायां तां च। अध्वर्युग्रहणं होतेत्यनुवृत्तिर्मा भूदितिप्रदर्शनार्थम्। मेरयेति मन्त्रान्तः। अत्र जैमिनिमतं सूक्तवाक आज्यभागादिभिरिष्टदेवताः समवेता यथापाठमिति, तथा सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरतीति तृतीया कारकविभक्तिः प्रस्तरप्रहरणं प्रत्यङ्गत्वमावेदयति। दृष्टद्वाराऽङ्गत्वे मन्त्राणामेवं स्थिते सूक्तवाकेन प्रस्तरप्रहरणं प्रकाश्यमेकवाक्यत्वार्थं च देवताप्रस्तरप्रहरणसंबन्धोऽपि प्रकाश्यः। स तु विना होमं यागं वा न भवति। प्रकृते तयोरश्रवणात्प्रहरतिरेव यागं लक्षयेत्स्वार्थात्यागेनैव निर्वपतिरिव। ततस्तु प्रहरणमुपयुक्तप्रस्तरस्य प्रतिपत्तिरनुमितयागस्य चाङ्गयागः सूक्तवाकसाधनकः। अजहल्लक्षणानिर्वाहाय प्रहरतिरपि निर्वपतिवद्यागस्याङ्गं, प्रस्तरस्य संप्रदेयस्य द्रव्यस्याग्नाववस्थापनं निर्वापमिवाऽऽह। तत्र प्रहरणे प्रतिपत्तिलक्षणे सहभावः शाखायाः सह शाखया प्रस्तरं प्रहरतीति प्रहरणं प्रतिपत्तिर्यथोपयुक्तस्य प्रस्तरस्येवोपयुक्तायाः शाखाया अपीति नासंनयतोऽपि शाखाग्रहणमिति तृतीयचतुर्थषष्ठाध्यायेषु प्रमेयं निष्पन्नं तात्पर्येण प्रदर्शितम्। तत्र न स्वाहाकार इति वदत्यापस्तम्बः। तमप्रसक्तप्रतिषेधमाशङ्क्य व्याख्यातारो भूषणं बभूवु। यज्जैमिनिमतेन प्राप्तिमाशङ्क्योक्तवानिति, तदतिमन्दम्। जैमिनिमतमेवानेनोपबृंहितम्। कथं, सूक्तवाकेन निष्पन्नस्य यागस्य शेषभूतेयं न प्रतिपत्तिः। येन मन्त्रेण स्वाहाकारान्तेन प्रहरणं स्यात्, किंतु पूर्वभाव्यङ्गं यागी-

यस्य द्रव्यस्य निर्वापवदिति, तेन न स्वाहाकारः । ततस्तु जातवेदो वपयेत्यत्र स्वाहाकारः सिद्धस्तन्मतेन । अस्मदाचार्यमते तु दर्विहोमेष्वेव स्वाहाकारो नान्यत्रेति । मन्त्रवर्णस्तु यागद्रव्यत्वेन दिवं गच्छ वृष्टिं प्रेरय तत ओषधय आप्यायन्तामिति स्तुतिः । भगवता हिरण्यकेशिना स्वाशङ्काऽपि न कृता म परिहारः । स्पर्श प्रहरतीतिवत्प्रहरतेरुक्तप्रकारेण स्वार्थमात्रपरत्वान्न प्रस्तरप्रहरणं होमोऽतोऽस्वाहाकार एव मन्त्र इति सिद्धम् । यद्यपि जैमिनिमतमाश्रित्य भाष्यकृतोक्तं स्वाहाकारान्तो मन्त्र इति तदपि चिन्त्यम् । कथं जैमिनिमतेऽप्येतस्मिन्मन्त्रे स्वाहाकारः प्रहरणार्थे सूक्तवाके न हि देवताभ्यो दानरूपो यागो भवति, न तु पूर्वकृता प्रस्तरप्रतिपत्तिरपि यागोऽन्यथा शाखाप्रहरणमपि यागः स्यात्तेनैव मन्त्रेण स्वाहाकारान्तेन कृतत्वान्न च शाखायागसंबन्धो जैमिनेरिष्ट आशङ्क्य साक्षात्प्रतिषिद्धत्वात् । अतो भाष्यकारेण किमवलम्ब्योक्तं स्वाहाकारान्तो मन्त्र इति नास्मद्बुद्धिगोचरः । तस्मात्सूक्तवाक इष्टदेवतास्मारक इष्टानामाज्यभागादिदेवतानां स्विष्टकृदन्तानां संस्कारजनको दृष्टार्थो यागार्थत्वेनादृष्टार्थ इति सिद्धम् । शंयुवाकस्तु केवलमदृष्टार्थ एव कर्मसमवेतार्थप्रकाशत्वाभावादारादुपकारकस्तोत्रशस्त्रवदिति ।

प्रहरणे मन्त्रान्तरमाह—

अक्तं देवानाꣳ रिहन्तु रिहाण्यन्तु वयाꣳसि
वशा पृश्निर्भूत्वा दिवं गच्छेति वा ।

तत्र प्रहरणे विशेषमाह—

नात्यग्रमनुदग्रमप्रतिशृणन्नग्रमजिह्ममिव हस्तं धारयन् ।

अजिह्ममिवेषदृजुं हस्तं धारयन्कुर्वन्प्रहरतीति संबन्धः पूर्वेणैव । नात्यग्रमग्निमतिक्रान्तमग्रं यस्य प्रस्तरस्य न भवति स नात्यग्रस्तं तादृशं प्रहरेत् । तथाऽनुदग्रमनूर्ध्वाग्रमनुदग्निगग्रं च प्राञ्चं प्रहरतीति फलति । तथाऽप्रतिशृणन्नग्रं न प्रतिशृणन् । शॄ पाके । अग्रमग्रभागमङ्गारेषु न प्रतिशृणन्न भर्जयन् । तथा चापरीव प्रहरतीत्युक्तम् । वैखानसेन तु—'ऊर्ध्वमुद्यौति कर्षन्निव न्यञ्चमन्ततः पर्यावर्तयति' इत्युक्तम् ।

कर्षन्निव न्यञ्चमन्ततः पर्यावर्तयति ।

ऊर्ध्वमुद्यम्य ततो न्यञ्चमधोऽव आनीयाधरोत्तरावयवभावेनान्तत आयतने पर्यावर्तयति घटीयन्त्रवद्भ्रामयतीत्यर्थः । एमा अग्मन्निति याजमानम् । अग्निरिदमित्यादिषूज्जितीर्यजमानो जपति अग्नेरहमुज्जितिमित्याद्या देवतानिर्देशोऽग्नय इदमित्यादि यागदेवता इत्युक्तमेव ।

---

१ क. ग. च. ठ वृष्टिमेरयेति ओं ।

आशास्तेऽयं यजमानोऽसावित्युच्यमा[1]-
नेऽपिसृज्य[2] प्रस्तरमग्नीद्गमयेति संप्रेष्यति ।

आशास्त इति होत्रोच्यमाने संप्रेष्यत्यग्नीधम् ।

त्रिरञ्जलिनाऽऽग्नीध्रः प्रस्तरमूर्ध्वꣳ समुद्यौति ।

त्रिरुत्क्षिपत्यञ्जलिना प्रस्तरमायतन एव । रोहितेनेत्यादि याजमानम् । ततो विसृजत्याग्नीध्रः प्रस्तरमायतने ।

अनुप्रहरेति संप्रेष्यति स्वगातनुभ्यः स्वाहेति
प्रस्तरस्य तृणमपात्तमाग्नीध्रोऽनुप्रहरति ।

अपात्तमपाकृत्य प्रज्ञातं स्थापितम् । स्वगातनुभ्य इदं दिवः खील इति याजमानम् । प्रस्तरं लक्षीकृत्य प्रहरत्यनुप्रहरति ।

एतदे[3]तदिति त्रिरङ्गुल्याऽन्ववदिशति ।

तत्तृणं प्रहृतं तर्जन्याऽध्वर्युराग्नीध्रमनुलक्षीकृत्यान्ववदिशति कथयति । सकृन्मन्त्र इति न्यायम् ।

आयुष्पा अग्नेऽस्यायुर्मे पाहीति यथा-
रूपं प्राणायतनानि संमृशति ।

प्राणा इन्द्रियाणि तेषामायतनानि स्थानानि । आयुष्पा इति नासारन्ध्रे सकृन्मन्त्रः । संमृशति चक्षुष्पा इत्यनेन सकृच्चक्षुषी । इदमेव यथारूपं यथालिङ्गमित्युक्तम् ।

ध्रुवाऽसीतीमामभिमृशति ।

इमां पृथ्वीम् । अन्तर्वेदीत्यापस्तम्बः ।

संवदस्वेत्याग्नीध्रः संप्रेष्यति ।

मया सह संवादं कुरु इति संप्रेष्यत्यध्वर्युम् ।

अगा३नग्नीदित्यध्वर्युराह ।

आग्नीध्रं प्रत्याह । अगानगच्छात्किं प्रस्तरोऽग्निम् ।

एवमध्वर्युणा पृष्टे—

अगान्नित्याग्नीध्रः ।

आह । गतः प्रस्तरोऽग्निमित्यर्थः ।

श्रावयेत्यध्वर्युः श्रौषडित्याग्नीध्रः ।

स्पष्टम् ।

---

१ क. ख. ग. च. छ. ट. ठ. °मान इत्यु° । २ क. ख. ग. च. छ. ट. ठ. °नेऽमी° । ३ क. ख. ग. ङ. न. ट. ठ. °तदि° ।

मध्यमं परिधिमन्वारभ्य स्वगादैव्या होतृभ्यः स्वस्तिर्मानुषेभ्यः शंयोर्ब्रूहीति संप्रेष्यति ।

होतारमित्यर्थः ।

शंयुवाकꣳ होता प्रतिपद्यते ।

आरभते । विष्णोः शंयोरिति याजमानम् । स्पष्टम् ।

अध्वर्युः परिधीननुप्रहरति ।

कथं तत्राऽऽह–

यं परिधिमिति मध्यमम् ।

चेतयाता इति मन्त्रान्तो न स्वाहाकारः ।

यज्ञस्य पाथ उपसमितमितीतरौ ।

दक्षिणोत्तरौ । द्विवचनमितमिति मन्त्रे दृश्यतेऽतो युगपदेवानुप्रहरति ।

तयोर्विशेषमाह–

अवाञ्चमुत्तरस्याग्रमङ्गारेषूपोहति ।

अवाञ्चमिति विशेषणमग्रशब्दं पुंलिङ्गं मन्यमानेनोक्तम् । मध्यमस्याधस्तादुत्तरस्याग्रमङ्गारेषूपोहति प्रवेशयति दक्षिणार्ध्य(णस्याग्र)मुपरीत्यर्थात् । तथोक्तं वैखानसेन—'दक्षिणोत्तरौ परिधी युगपत्पाणिभ्यां प्रहरन्नुत्तरस्याग्रं मध्यमस्याधोऽङ्गारेषूपोहति दक्षिणस्याग्रमुपरि ' इति । वि ते मुञ्चामीति याजमानम् ।

यजमानं प्रथतेति सर्वाननुमन्त्रयते ।

परिधीनिति शेषः । अत्रापि दृष्टे संभवत्यदृष्टकल्पना न न्याय्येति । शंयुवाकस्यापि शंयोर्वाक इत्याहुतीनामेकविंशतौ गणना । विष्णोः शंयोरहं देवयज्ययेति तथा शंयुमेव बार्हस्पत्यं भागधेयेन समर्धयतीति तथा जोषं भरामीति तथा यज्ञस्य पाथ इति च लिङ्गैर्यागरूपता ज्ञेया । सूत्रमपि सूक्तवाकवदत्र योज्यम् । विष्णुरूपः शंयुर्देवतेति केचिदाहुः । तन्न । सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरतीतिवच्छंयुवाके विनियोगाभावान्न परिधिप्रहरणे यागता । लिङ्गास्तावकत्वेन न श्रुतिकल्पकत्वम् । तस्माच्छंयुवाकस्योत्कर्षेऽपि यथास्थानमत्रैव परिधिप्रहरणं कार्यम् ।

जुह्वा बिले[2] उपभृतोऽग्रमवधाय सꣳस्रावभागाः[3] स्थेति स्रुचौ प्रस्रावयति ।

विद्यमानलेपानग्नौ पातयतीत्यर्थः । तदाह वैखानसः—' स्रुचोराज्यशेषमग्नौ सꣳ

---

१ क. ख. ग. च. छ. ट. ठ. 'त्तराध्र्यस्या' । २ घ. ज. 'लमुप' । ३ घ. ङ. ज. झ. ञ.द. 'भागा इति ।

स्रावयति ' इति । मादयध्वमिति मन्त्रान्तः । अत्र द्रव्यदेवतासंबन्धः प्रतीयते । स च दानेन विना नान्यः संभवतीति दानार्थे यजतिर्वा जुहोतिर्वा प्रयोक्तव्य इति प्राप्ते संस्रावशब्देन प्रक्षेपावगतेर्जुहोतिरनुमेयः । तथा च ब्राह्मणे—' सꣳस्रावभागाः स्थेत्याह । वसवो वै रुद्रा आदित्याः सꣳस्रावभागाः ' इत्यादिना द्रव्यदेवता-संबन्धस्य विधानाच्च जुहोत्यनुमानम् । अत एवाहाऽऽपस्तम्बः—' सꣳस्रावेणाभि-जुहोति' इति । बौधायनोऽपि तथैवोक्त्वा स्वाहाकारान्तं मन्त्रं च पठति । तस्माच्छेष-प्रतिपत्तिरूपत्वेऽपि देवतामुद्दिश्य दानरूपे होमे गुणभावाद्द्रव्यस्यास्ति दर्विहोमतेति स्वाहाकारेण होतव्यम् । इष्टो यज्ञ इति याजमानम् ।

उक्ते शंयुवाके हविःशेषान्प्राश्नन्ति ।

पुरोडाशसांनाय्यानां हविषां विनियुक्तादवशिष्टान्भक्षयन्ति । पुरुषार्थत्वात्सर्वेऽपि ननु तुषोपवापवत्परार्थान्येके न क्रियेरन्निति न्यायः प्रवर्तते । यजमानस्यापि शेषभक्षण-मस्त्येव संस्कारत्वान्नापि सूत्रान्तर इवात्रर्त्विजामित्युक्तम् ।

आज्यलेपान्प्रक्षाल्य ॥ १० ॥

स्रुक्स्रुवगतानाज्यलेपान्ध्रुवावर्जं, लेपो हि प्रयोजनार्थं गृहीतस्य पात्रे किंचिल्लग्नः शेषः । स ध्रुवायां न संभवतीति न तस्याः क्षालनम् ।

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवकृतायां प्रयोगवैजयन्त्यां द्वितीयप्रश्ने चतुर्थः पटलः ॥ ४ ॥

अथ द्वितीयप्रश्ने पञ्चमः पटलः ।

जुहूपभृतावध्वर्युरादत्ते वेदꣳ होता सस्रुवामाज्यस्थाली-मग्नीध्रः प्रत्यञ्चो यन्ति पत्नीः संयाजयिष्यन्तः ।

पत्नीरिति नामधेयैकदेशेन लिङ्गसमवायेन वा पत्नीसंयाजा एव गृहीता न देव-पत्नीमात्रम् । चत्वारः पत्नीसंयाजा इति नामधेयं स्पष्टमेव चतुर्णां वाचकम् । अनि-यमनिवारणार्थमध्वर्युरित्याद्युक्तम् । वेदोऽसीति याजमानम् । प्रत्यञ्चो यन्ति प्रदक्षिण-मावृत्य पत्नीः संयाजयितुमित्यर्थः ।

एवं प्रतिज्ञामाह—

दक्षिणेन गार्हपत्यमध्वर्युरतिक्रामत्युत्तरेणेतरौ ।

अग्रेण गार्हपत्यं गत्वा प्रदक्षिणमावृत्याध्वर्युर्दक्षिणेन भागेन गार्हपत्यमतीत्य पश्चा-त्क्रामतीत्यर्थः । उत्तरेणेतरौ होत्राग्नीध्रौ ।

अग्नेर्वामपन्नगृहस्य सदसि सादया-
मीति कस्तम्भ्यां[1] स्रुचौ सादयति ।

शकटस्य कस्तम्भी यत्र युगनेषे बध्येते स प्रदेशो मध्यं युगस्य । कस्य शकटस्य स्तम्भी स्तम्भ्यतेऽनया सा तेन प्रदेशेन शकटमुत्तभ्यते धुर्याभ्याम् । ' यदि पात्र्यां निर्वपत्येतेनैव स्फ्ये विमुच्य ' इति वैखानसः । धत्तमिति मन्त्रान्तः ।

धुरि धुर्यौ पातमिति धुरोः प्रोहति
प्रोहणमेके पूर्वं[2] समामनन्ति ।

स्रुचौ युगस्य धुरोर्बलीवर्दस्कन्धोपरि निधीयमानयोर्युगप्रदेशयोर्धुरोरुपरि प्रोहति प्रागग्रे प्रवाहयतीत्यर्थः । तदिदं प्रोहणं कस्तम्भ्यासादनात्पूर्वमेके शाखिनः पठन्ति ततो विकल्पः पौर्वापर्ये । पात्र्यामापस्तम्बेनानुग्रह उक्तः—' यदि पात्र्यां निर्वपेद्दाभ्यां यजुर्भ्यां स्फ्ये स्रुचौ सादयेत् ' इति । अग्नेर्वामिति धुरि धुर्यौ पातमिति द्वाभ्यामपि सादनमेव न प्रोहणं भिन्नमस्तीत्यर्थः ।

शकटस्य स्फ्यो वाचनिकः प्रतिनिधिस्तेन न स्फ्ये धुरि धुर्यौ पातमिति लिङ्गविरोधान्मन्त्रलोपः, प्रतिनिधौ नोहो नापि शब्दविपर्यय इति न्यायसिद्धमित्याह—

स्फ्ये वा निर्वपति स्फ्ये विमुच्य ।

मन्त्रद्वयेनेत्ययमर्थो गम्यते । स एवाऽऽपस्तम्बेनोक्तो दर्शितः ।

विमुक्ताभ्यामपरेण गार्हपत्यमुपविश्य
ध्वानेनैव स्रुग्भ्यां पत्नीः संयाजयन्ति ।

विमुक्ताभ्यां स्रुग्भ्यामिति संबन्धः । ननु विमुक्तयोरेव प्रकृतत्वात्तथा प्रथमं जुहूपभृतावध्वर्युरादत्त इत्युक्तत्वाच्च किमर्थं विमुक्ताभ्यामित्युक्तमिति चेत् । उच्यते—सूत्रान्तरे स्रुग्भ्यां सह प्रत्यञ्चो यन्ति पत्नीः संयाजयिष्यन्त इत्युक्त्वा तयोरेवाग्नेर्वामित्यादिसंस्कारमुक्त्वा पुनरपि स्रुग्भ्यां यन्तीत्युक्तम् । स्फ्ये स्रुचौ सादयेत्स्रुग्भ्यां स्रुवाभ्यां वा पत्नीः सयाजयन्तीत्युक्तं तत्रापूर्वे स्रुचावित्येव तथाऽपूर्वावेव स्रुवाविति व्याख्यातं, पूर्वयोः सादनमात्रार्थमानयनमित्यपि तत्र व्याख्यातम् । तथा वैखानसेनाप्युक्तम्—' अपरेण गार्हपत्यमुपविश्योपांशूच्चैर्वा स्रुग्भ्यां पत्नीः संयाजयन्ति ' इति । तत्राप्यपूर्वाभ्यामित्येव तत्स्वस्य नेष्टमिति विमुक्ताभ्यामित्युक्तम् । स्रुग्भ्यामिति च विशेष्यत्वेन पुनर्निर्देशः स्रुक्स्रुवाभ्यां वा मा भूदिति आपस्तम्बोक्तमिव । उपविश्येति तिष्ठद्धोमनिवृत्त्यर्थमध्वर्योराग्नीध्रस्य चाऽऽश्रावणमुत्करे तिष्ठतो मा भूद्यथा वैखानसमतेन दक्षि-

---

१ क. ग. च. छ. ट. ठ. प्रत्याम्नायत्वेन । २ क. ग. च. छ. ट. ठ. ढ. °ग्भ्य। गार्हपत्ये प° ।

णेऽध्वर्युरुत्कर आग्नीध्रो मध्ये होतेत्युक्तम् । त्रयाणामपि पश्चाद्गार्हपत्यस्योपवेशनेन याजनं वक्तुमुपविश्य याजयन्तीति च बहुवचनं प्रयुक्तम् । पत्नीरिति पत्नीसंयाजानामितिनामधेयानुसारेण पत्नीशब्देन सर्वा देवता गृह्यन्ते देवपत्नीसहभावात् । अत एव केवलग्रहणाय देवानां पत्नीरिति वदिष्यति । ध्वानेन स्वरेण त्रयो ये याज्यानुवाक्ये होतुरमुष्मै ब्रूहीत्याद्यध्वर्योरस्तु श्रौषडित्याग्नीध्रस्य ध्वानेनैव गम्यन्ते । तत्र होतुरुच्चैःस्वर एव ऋग्वेदविहितत्वात् । अन्ययोरुपांशु यजुर्वेदविहितत्वात् । तयोः पुनरन्यत्राऽऽश्रुतप्रत्याश्रुतेभ्य इति प्रतिप्रसवात्पुनरुच्चैरेव प्राप्तिस्तन्निवारणमनेन क्रियते । यद्यपि सामर्थ्यात्परप्रत्यायनार्थानां ब्रूहीत्यादिवषडन्तानां नोपांशुता संभाव्यते तथाऽपि ध्वानेनापि परप्रत्यायनं भवेदिति तत्रापि ध्वान एव । ध्वानो हि स्वरव्यञ्जनयोः पृथगनुपलब्धिर्ध्वान[2] इति लक्षितत्वात् । एवकारेण परप्रत्यायनार्थानामपीत्युक्तम् । अथवा बहुवचनेनैव तदुक्तमेवकारेण सूत्रान्तरोक्तेनोपांशूच्चैःस्वरेण विकल्पो मा भूदिति । वैखानस उपांशूच्चैर्वेत्याह । ध्वानेनोपांशु वेत्यापस्तम्बः । अत्राऽऽज्यमेव द्रव्यमनादेश आज्यमिति बौधायनोक्तम् । महीनां पयोऽसीति निर्वपामि देवयज्याया इति मन्त्रलिङ्गात्सर्वार्थत्वेन निर्वापाच्च । यद्यपि सर्वस्मै वा एतद्यज्ञाय गृह्यते यद्ध्रुवायामाज्यमित्यपि श्रूयते तथाऽपि वेद्यां गृहीतं न पश्चान्नयन्तीति प्रतिषेधाभिप्रायेणोक्तं गार्हपत्य आज्यार्थान्स्थाल्या आज्येनेति । तानि सर्वाणि चतुर्गृहीतान्येव यागार्थत्वात् । याज्यापुरोनुवाक्यावतीषु चतुरवत्तं पञ्चावत्तं जमदग्नीनामिति परिभाषितत्वादत्रैव । यागधर्मा अपि पत्नीसंयाजेषु च याज्यापुरोनुवाक्ये इत्युक्तम् । तथाऽऽश्रुतप्रत्याश्रुते याज्यासंप्रैषश्चेति तथा पुरोनुवाक्यामवदास्यन्नवत्ते वा संप्रेष्यत्यमुष्मा अनुब्रूहीति तत्सर्वमनुसंधेयमिति तूष्णीमत्र याजयन्तीत्युक्तम् ।

वेदं चोपभृत्य पत्न्यामन्वारब्धायामुत्तरार्धे सोमं यजति दक्षिणार्धे त्वष्टारं तावन्तरेणेतरा यजति ।

यजतीत्येतदनूयाजेषु व्याख्यातम् । वेदं चेत्युपभृता समुच्चयार्थश्चकारः । स्पष्टमन्यत् ।

परिश्रितेऽपरिश्रिते[4] वा देवानां पत्नीर्यजति ।

सूत्रान्तरोक्तनियमव्युदासायानियम उक्तः । परिश्रितमावृतं व्यवहितमाहवनीयात्तथैवाऽऽपस्तम्बोक्तेः । अन्यथा त्वपरिश्रितम् । देवानां पत्नीरिति सोपपदेन सर्वपत्नीसंयाजदेवतानिवृत्तिः । न तु लिङ्गसमवायेन सर्वासामपि नामधेयम् । पत्नीसंयाजा इति

१ क. ग. च. छ. ट. ठ. गम्यते । २ ख. ट. °थगुप° । ३ ख. ट. °ब्धिर्ध्वनिर्ध्वा° । ४ घ. ङ. ज. झ. ञ. ढ. °ते दे° ।

सर्वयागाणां नामधेयं पत्नीभिः सममिज्यन्ते ते पत्नीसंयाजा इति । तस्मिन्सति पुनर्ग्रहणान्नोपलक्षणम् । न चायं नामैकदेशो देवानामित्यधिकत्वात् । देवानां पत्नीरिति पुनर्ग्रहणादेकैव तच्छब्दवाच्या बहुवचनप्रतिपाद्या ।

अपरिश्रिते राकां पुत्रकामो यजेत सिनी- वालीं पशुकामः कुहूं पुष्टिकामः ।

अपरिश्रित इति सर्वत्र । एतत्कामो यक्ष्य इति संकल्पिते यजमानेनेत्युक्तम् । अध्वर्युर्यजति प्रकृतौ काम्याः ।

पुरस्ताद्देवानां पत्नीभ्यो राका- सिनीवाल्यावेके समामनन्ति ।

नित्यत्वेनैवास्मिन्पक्षे ते विकृतावपि भवतः । सोमायानब्रूहि, आश्रावय, अस्तु श्रौषट् । साम यज, वषट्कारेण सह वषट्कृते वोक्तस्थाने जुहोति, सोमाय सोमस्याहमिति याजमानम् । एवं त्वष्ट्रादिषु ज्ञेयं याजमानं च । यदा देवानां पत्नीरग्निं गृहपतिं चाव्यवधानेन तदा देवानां पत्नीरग्निर्गृहपतिरिति याजमानम् ।

अग्निं गृहपतिमिष्ट्वा संपत्नी पत्या सुकृतेन गच्छतां यज्ञस्य युक्तौ धुर्याविभूताम् । संजानानौ विजहतामरातीर्दिवि ज्योतिरजरमारभेतामिति स्रुवेण गार्ह- पत्ये संपत्नीयं जुहोति पत्न्यां समन्वारब्धायाम् ।

जुहोतिना चोदितत्वात्स्वाहान्तो मन्त्रः । समन्वारब्धायां यजतीति पूर्वमुक्तं तद्यागेष्वेव तदर्थं पुनर्होमे विधानम् । स्रुग्भ्यामित्यधिकारस्तु यागार्थ एव । समाख्यया जुहूप्राप्तौ स्रुवेणेत्युक्तम् । गार्हपत्यग्रहणमाहवनीयस्य समाख्याप्राप्तस्य निवृत्त्यर्थम् । तेन तिष्ठद्धोमत्वमपि जुह्वाऽऽहवनीय इतिसंभवायि निवृत्तम् । संपत्नीयनामकं होमम् । नामान्तरत्वाच्चतुर्भ्योऽधिकत्वादयागत्वाच्च पत्नीसंयाजव्यतिरिक्तत्वं, नापि तदङ्गं प्रमाणाभावात्पृथग्गार्हपत्याग्निविधानाच्च । परार्थान्यकेनेति पत्न्यन्वारम्भस्याध्वर्युसंस्कारत्वादेकयाऽन्वारम्भो बहुपत्नीकस्य । अनालम्भुकत्वादिनाऽसंनिहितायामन्येनान्वारम्भो भवत्येव यजमानेनाग्नीधा वा, पत्नीसंस्काराणामेव लोपस्य परिभाषितत्वात् । अत एव न संपत्नीयस्य लोपः । ज्योतिर्देवता ।

होतुरङ्गुलिपर्वणी अनक्त्यपरमङ्क्त्वाऽथ पूर्वमितरथा वा ।

---

१ घ. ङ. ज. झ. ञ. ढ. °ते वा रा° । २ ख. घ. ङ. ज. झ ञ. ढ. °ता४ स्वाहेति । ३ ख. घ. ङ. ज. झ. ञ. ढ. पत्न्याम° । ४ क. ग. च. छ. ट. ठ. समाख्ययाऽपि निवृत्ता । सं° । ५ क. ग. च. छ. ठ. °न्तराच्च° ।

द्वितीयमङ्क्त्वा ततः प्रथमं विपरीतमितरथा ।

तत्सोऽवघ्राय ।

स होता ।

अप उपस्पृशति ।

श्रौतमुपस्पर्शनम् ।

दक्षिणे होतुः पाणौ चतुर आज्यबिन्दूनिडामवद्यति ।

वामे त्विडावदानं, दक्षिणेनान्वारम्भो मा भूदिति दक्षिण इत्युक्तम् ।

षडग्नीधः ।

दक्षिणे पाणावित्येवेडाषड्बिन्दूनवद्यति ।

उपह्वयते होता ।

इडाद्वयमपि लक्षयित्वा सेडौ हस्तावेकत्र कुरुतः । होतेत्यध्वर्युरधिकृतो मा भूदिति ।

इडामुपहूयमानामध्वर्युराग्नीध्रः ॥ ११ ॥ पत्नी चान्वारभन्ते ।

स्पष्टम् ।

**उपहूतेयं यजमानेत्युच्यमान उप-
हूता पशुमत्यसानीति जपति ।**

लिङ्गात्पत्न्येव । अयं पाठो याजुषहौत्रानुसारेण बाह्वृच्ये तूपहूतोऽयं यजमान इत्येव, तदा यजमान एव जपति पूर्ववत् । दैव्या अध्वर्यव इत्युच्यमाने पूर्ववदध्वर्यु-रुपहूतः पशुमानसानीति जपति । द्विविधेऽपि हौत्रे जपत्येव परिगणनया यजमान-स्यान्वारम्भव्यावृत्तिः । तेनान्वारम्भाभावाद्यजमानस्य जपोऽपि नास्तीडामाह्रिय-माणामित्यपि चाऽऽह्रियमाणत्वाभावात् । इडाऽस्मानित्येव याजमानं परस्य परिसं-ख्यार्थं च ।

उपहूतां प्राश्नाति होता ।

वैखानसेनोक्तमृत्विजः प्राश्नन्तीति तदध्वर्योर्मा भूदिति होतेत्युक्तम् । तूष्णीमेव ।

**उपहूतो द्यौः पितोप मां द्यौः पिता ह्वयतामग्निराग्नी-
ध्रादायुषे वर्चसे जीवात्वै पुण्यायेत्याग्नीध्रः प्राश्नात्युप-
हूता पृथिवी मातोप मां माता पृथिवी ह्वयतामग्नि-
राग्नीध्रादायुषे वर्चसे जीवात्वै पुण्यायेति वा ।**

---

१ क. ग. च. छ. ट. ठ. होतृपा° ।

द्वावाग्नीध्रस्य वैकल्पिकौ ।

प्राश्य तूष्णीं मार्जयते ।

आग्नीध्र इत्यनुवृत्तेः । होतुर्हौत्र एव विधिर्ज्ञेयः ।

इडान्तꣳ शंय्वन्तं वा ।

गार्हपत्यसमीपे क्रियमाणं पत्नीसंयाजंसपत्नीयहोमेडाभक्षणं तदिदं परामृश्यते । तदिडान्तमुक्तमेव तदनूद्य शंय्वन्तं वेति विकल्पः । इडान्तमेव कर्म संतिष्ठते । इडाभक्षणान्तमिडान्तमित्यर्थः ।

शंय्वन्ते विशेषमाह—

शंय्वन्ते वेदात्तृणमपादाय तस्य जुह्वामग्रमञ्ज्यात्स्रुवे मध्यमुपभृत्याज्यस्थाल्यां मूलम् ।

अञ्ज्यादित्यर्थः ।

तस्य कल्पो यः प्रस्तरस्य ।

तस्य तृणस्य कल्पो यः प्रस्तरस्य प्रस्तरतृणस्येत्यर्थः । केषांचिदयमभिप्रायः— यदा शंय्वन्तं तस्मिन्पक्षे कर्तव्ये सति प्रस्तरप्रहरणं सूक्तवाकेन साध्यं ततो न तस्योत्कर्षोऽपि त्वावृत्तिरेव प्रधानयोः प्रस्तरवेदतृणप्रहरणयोः कालभेदात् । न च प्रस्तरप्रहरणमप्याकृष्यते तस्य स्वतन्त्रस्य तृणप्रहरणं प्रत्यनङ्गत्वादङ्गत्वाच्च सूक्तवाकस्याऽऽवृत्तिरेव न्याय्या । न च शंयुवाकं होता प्रतिपद्यते यं परिधिमिति विधानाच्छंयुवाकस्यापि परिधिप्रहरणं प्रत्यङ्गत्वादावृत्तिरिति वाच्यम् । सूक्तवाको याज्या प्रस्तर आहुतिरिति श्रुतिबलाज्जैमिनिना साधनभावः सूक्तवाकस्यैव साधितः । न च शंयुवाकपरिधिप्रहरणयोः साध्यसाधनभावे श्रुतिरस्ति । शंयुमेव बार्हस्पत्यं भागधेयेन समर्धयतीत्याद्यर्थवादा न साधका अन्यार्थत्वात् । यदपि शंयोर्वाक इति श्रुतिराहुतित्वमाहैकविंशत्याहुतिषु तदपि नोक्तमाहुतित्वेन प्रमाणमपि तु दर्शे पौर्णमासे चैक एव शंयुवाक इति तन्त्रेणाङ्गानीत्यत्रार्थे प्रमाणं यथेडाहुतित्वेन परिगणिताऽपि नाऽऽहुतिः । ततः शंयुवाको न दृष्टार्थः किंतु स आरादुपकारक एव । तस्मात्तस्योत्कर्ष एव न्याय्यः । परिधिप्रहरणं संस्रावश्च स्वस्थाने तत्रैव केवलं सूक्तवाकशंयुवाकप्रैषपूर्वकाविति विवेको ज्ञेय इति । तदिदं नास्मत्सूत्रारूढं, सूत्रार्थस्तु शंयुवाकार्थं प्रेषितेन शंयुवाकेऽनूक्ततृणमक्तप्रस्तरतृणवत्प्रास्यतीति तावद्गार्हपत्ये । तदुक्तं कात्यायनेन—शंय्वन्ते वेदतृणमादाय प्रस्तरवदनक्तीत्युक्त्वाऽग्नीदाहानुप्रहरेति प्रास्य तृणादि पूर्ववच्छंय्वन्ते स्रुक्स्रुवं प्रगृह्णातीति । एवमस्माकमपि प्रस्तरस्य येन

१ क. ग. च. छ. ट. ठ. वेदतृण॰ । २ ख. ॰णमादा॰ ।

विधिना यैर्मन्त्रैरञ्जनमेवं तृणस्यापि । तथा प्रस्तरस्य संबन्धि यत्तृणं तद्वदेव प्रहरणेन प्रतिपत्तिरिति कात्यायनेन दर्शितम् । तथाऽऽश्वलायनेनापि शंबोरेवात्र विकल्प उक्तः ।

प्रकृतमाह—

दक्षिणाग्नाविध्मप्रव्रश्चनान्यभ्याधा-
य पिष्टलेपफलीकरणहोमौ जुहोति ।

अप्रदक्षिणमावृत्य स्रुग्व्यवायनिवारणाय दक्षिणाग्नेः पश्चादासीन इध्मस्य संभरणावसरे यानि मूलाग्राण्यवशिष्टानि प्रज्ञातानि निहितानि[तानि] दक्षिणाग्नौ प्रक्षिप्य पिष्टलेपफलीकरणनामकौ होमौ जुहोति । अन्वर्थेयं संज्ञा यदि ते सन्ति ।

चतुर्गृहीताज्ये फलीकरणानोप्याग्नेऽदब्धायो इति जुहोति ।

अवैदिक इतिकरणे परतः सति यो इत्योकारस्य विकल्पेन प्रकृतिभावोऽग्नेऽदब्धायो इत्यत्र । स्वाहेत्यन्तः । ब्राह्मणमप्येवमेवाऽऽह । तच्छेषस्तु—अतिरिक्तानि वा इध्मसंवृश्चनानि, अतिरिक्ताः फलीकरणाः, अतिरिक्तमाज्योच्छेषणमिति । त्रयस्यातिरिक्तत्वेनार्थवादो होमप्रशंसा संज्ञा तु फलीकरणहोम इति । बौधायनादिभिरप्येवमेवोक्तम् । वैखानसस्तु नात्र संज्ञया विधत्तेऽपि तु फलीकरणानोप्य जुहोतीत्येतावदेवाऽऽह । तथाऽपि फलीकरणमाधार एवायं चतुर्गृहीतं न होमद्रव्यं तत्रावधानेन संस्कारो भवति फलीकरणानामतिरिक्त एवातिरिक्तं दधातीति फलीकरणहोमस्यैव शेषत्वात् । इध्मसंवृश्चनानामभ्याधानं पूर्वभावितया संस्तुतं तथा चानौषधे यागे न फलीकरणहोमस्तेषामभावात् । न चान्यानुपादाय होम इति वक्तुं शक्यम् । अतिरिक्तत्वेन संस्तवाद्वियमानानामेव प्रतिपत्तिः । तेषामभावेऽप्यभ्याधानमिध्मसंवृश्चनानां कार्यमेव तस्य होमं प्रत्यनङ्गत्वात् । ल्यपा पूर्वभावित्वमात्रत्वाभिधानात् । वैश्वानर्यादावनिध्मके कर्मणि तेषामभावेऽपि फलीकरणहोमः । अनौषधे याग आमिक्षादौ विद्यमानेध्मसंवृश्चनानामस्त्येव प्रतिपत्तिः । न चाऽऽज्येन केवलेन होमः । तस्य ब्राह्मणेऽप्यविधानात् । फलीकरणहोममेव प्रस्तुत्योक्तमतिरिक्तमाज्योच्छेषणमिति संस्कारकत्वमात्रेण संस्तवाच्चापि वस्तुगत्या न स्थालीस्थमुच्छेषणं संज्ञाऽपि नारिष्ठादीनां विद्यमानत्वात् ।

अपरं चतुर्गृहीतं गृहीत्वा पिष्टलेपमोप्योलूखले
मुसले यच्च शूर्पे आशिश्लेष दृषदि यत्कपाले ।

---

१ घ. ङ. ढ. °हीत आज्ये ।

अवप्रुषो विप्रुषः संयजामि विश्वे देवा हविरिदं जुषन्तां यज्ञे या विप्रुषः सन्ति बह्वीरग्नौ ताः सर्वाः स्विष्टाः सुहुता जुहोमीति पिष्टलेपं जुहोति ।

जुहोतिना चोदितत्वात्स्वाहान्तो मन्त्रः । अत्र पिष्टलेपमिति पुनर्वचनं सूत्रान्तरेषु पिष्टलक्षणलेपस्कन्दननिमित्तो होम इतीष्टं न तु पिष्टानामपि होम इति स्वमते तु तद्धोमोऽपीष्ट इति दर्शनार्थम् । तथैवान्येषां सूत्रकाराणां संमतम् । बौधायनस्ताव-दाह स्रुचि चतुर्गृहीतं गृहीत्वेत्येवं प्रकृत्यान्वाहार्यपचने सर्वप्रायश्चित्तं जुहोतीति । भरद्वाजोऽपि—आज्येनैव पिष्टलेपं जुहोतीति । तयोरेवमभिप्रायः—उलूखल इत्ययं मन्त्रो लिङ्गेनैव विनियुज्यते तद्धलात्पिष्टलेपानामेवायं होमो न किंतु लिङ्गेन पिष्ट-लेपानां तत्र तत्र लग्नानां स्कन्दननिमित्तो होम इति संज्ञाऽपि शाखान्तरीयोपपन्नेति । आचार्यस्तु न तत्प्रतिषेधति । यन्नैमित्तिकहोमत्वमाज्यहोमस्य किं तु प्राप्ते लेपे होमोऽपि समुच्चयेन कार्य एव । अत एव चतुर्गृहीत आज्ये फलीकरणानोप्येत्यु-क्तम् । अत्र तु चतुर्गृहीतं गृहीत्वेति तावदेव प्राधान्येनोक्तम् । पिष्टलेपानोप्येत्ये-तदपि पूर्वनिरपेक्षमुक्तमत उभयोरपि प्राधान्येनैव होमद्रव्यत्वं न तु पूर्ववत् । यथा क्रियते फलीकरणहोमः प्रतिपत्त्यर्थोऽयं पुनः प्रतिपत्त्यर्थोऽपि प्रायश्चित्तार्थश्च यथा सोमो विप्रुड्निमित्तक इति । तेन गृहीतलेपाभावेऽपि होम आज्येनैव सोऽपि पिष्टले-पनिमित्तस्तथासंज्ञक इति संज्ञाप्रवृत्तिमे(रे)तदेवाऽऽचार्यस्येष्टं यदयं पिष्टलेपफलीकर-णहोमौ जुहोतीत्युक्त्वा फलीकरणाञ्जुहोतीति न वदति संज्ञयैव तेषां होम्यत्वप्राप्ते-स्तथा पिष्टलेपेषु प्राप्तिश्चेत्तत्रापि न वदेत्पिष्टलेपं जुहोतीति पुनरेव वदति च । तस्मान्न संज्ञया प्राप्तिः, तस्यास्तत्र तत्रावशिष्टलग्नलेपनिमित्तत्वात् । ततस्तु गृही-तानामहोमः स्यात्स मा भूदिति पुनर्वचनं प्राप्तेषु तेषामपि होम इति भावः । चरावपि पिष्टानामग्रहणे होमो मन्त्रेणेष्ट एव दृषदि यत्कपाल इति पदद्वयलोपेनेति ज्ञेयम् ।

पिष्टलेपं पूर्वमेके समामनन्ति वेदोऽसि वित्तिरसीति वेद[१] होता पत्न्यै प्रयच्छति ।

सनेयमिति मन्त्रान्तः ।

वेदोऽसि वेदसे त्वा वेदो मे विन्देति वा ।

प्रदाने मन्त्रो वैकल्पिकः ।

घृतवन्तं कुलायिनमिति त[२] सोपस्थे कृत्वा ।

---

१ घ. ङ. ज. झ. ञ. ढ. °होमि स्वाहेति । २ ख. च. छ. ट. ठ. सोमे । ३ क. ख. ग. च. छ. ट. ठ. °मृ । वे° ।

वाजिनमित्यन्तः। याजमानमप्यनेन। सा पत्नी तं वेदम्।

अस्यते ।

नानेन मन्त्रः संबध्यते लिङ्गानुगुणत्वाभावादग्रे मन्त्रविधानाच्च । अत्र वैकल्पिकं वक्तुं प्रतिज्ञामात्रं क्रियते मन्त्रस्तु तयोपस्थस्थापने। उपस्थोऽङ्कः । अयं शाखान्तरीयो विधिर्यत्पत्न्यै वेदस्य दानं स्वशाखीयमाह।

होताऽस्यति ।

होताऽस्यतीत्येकेषामग्रिममाकृष्यते प्रयच्छति वाऽस्यति वेत्यर्थः । उपस्थ एव तथाऽऽपस्तम्बे दर्शनात्। अस्यति क्षिपति, तत्र वेदोऽसीति घृतवन्तमिति च द्वाभ्यामस्यति तथैवाऽऽपस्तम्बेनोक्तम्। प्रदानाभावे वोपस्थे करणमपि पत्न्या नास्ति।

त्रिरवस्यतीत्येकेषाम् ।

सकृन्मन्त्रः। द्विस्तूष्णीं, होताऽस्यतीत्येकेषामित्यपि संबन्धः। अवस्यत्यवसानं प्रापयति। धात्वन्तरमेतदस्यतेः सकाशात्। अवसानं स्थापनं तत्पुनः पुनर्गृहीत्वैव नान्यथा।

निर्द्विषन्तं निररातिं नुदेति वेदं पत्नी निरस्यते ।

यदि गृहीत्वोपस्थे कृतो यदि वाऽङ्के होत्रैवास्तो यदि त्रिरवसितो वा तदा गृहीत्वा गृहीत्वा मन्त्रेण निरस्यते प्रास्तं प्रास्तं प्रति निरस्यतीत्यापस्तम्बोक्तेः। निरस्यत इत्यात्मनेपदनिर्देशेनाऽऽत्मगामिता निरसनान्तक्रियाजन्यफलस्योक्ता। तेन प्रतिपत्तिर्वेदादानादीति गम्यते। मन्त्रलिङ्गं च घृतवन्तमित्याद्याशीर्लक्षणं स्पष्टमेव। निर्द्विषन्तमित्यपि प्रतिकूलनिरसनमिष्टमेवेति पुरुषार्थत्वादावृत्तिः। आदाननिरसनयोः पत्नीसंस्कारत्वात् । वेदोऽसीति योऽध्वर्युमन्त्रः सोऽप्याशीरेव। साऽपि यजमानगामिनीति न्यायनिश्चयः। ब्राह्मणमपि प्रजापतेर्वा एतानि श्मश्रूणीत्यादि फलमेवाऽऽहातोऽनेकासां कार्यम्।

इमं विष्यामीति योक्त्रपाशं विष्यते ।

आत्मनेपदेन पत्नी कर्त्री, आशीर्मन्त्रत्वादेव। एवं च ब्राह्मणं विरुध्यते—यो वा अयथादेवतं यज्ञमुपचरत्या देवताभ्यो वृश्च्यते पापीयान्भवति यो यथादेवतं न देवताभ्य आवृश्च्यते वसीयान्भवति वारुणो वै पाशः, इमं विष्यामि वरुणस्य पाशमित्याह वरुणपाशादेवैनां मुञ्चतीति । सर्वत्र पुंनिर्देशात्कर्तृत्वमध्वर्योरेनामिति कर्तुरन्या कर्मत्वेन निर्दिष्टा पत्नी । तस्मान्न विमोकः पत्नीकर्तृकः। विष्यामीति परस्मैपदाच्च। इदमेव मनसि कृत्वोक्तं वैखानसेन–इमं विष्यामीति पत्नीं वाचयतीति। ततस्तु स्योनं मे सह पत्या करोमीत्याहाऽऽत्मनश्च यजमानस्य चानात्यै संत्वायेति मन्त्रवत्तयाऽऽत्मन इति फलादेशोऽपि युज्यते । तथा चाऽऽध्वर्यवसंज्ञा न

बाधिता सूत्रं च । तत्राधिकं प्रविष्टं न तु तद्धानिरधिकप्रवेशोऽङ्गीकृत एव बहुवचनेन यज्ञं व्याख्यास्याम इत्येतेन । पूर्वं पश्चाच्च होतुरधिकारे सति पत्नीति पदं नानुवर्ततेत्याशङ्कां निरसितुं मन्त्रे परस्मैपदप्रयोगेऽपि विधावात्मनेपदं दर्शितम् ।

तस्याः सयोक्त्रेऽञ्जलौ पूर्णपात्रमानयति ।

योक्त्रसहितेऽञ्जलौ पत्न्या उदकेन पूर्णं पात्रं पूर्णपात्रं निनयति रेचयति । अत्राऽऽध्वर्यवमित्येव गम्यते । अञ्जलौ पूर्णपात्रमानयतीति नात्र होतुर्निर्देशोऽस्ति । सूत्रेऽपि पूर्वं पत्नीत्यनुकृष्टमेव तेन होतेति विप्रकृष्टमग्रे होतुर्ग्रहणं च करिष्यति । तस्मादाध्वर्यवमिति भाष्यकारो मन्यते । हो(हौ)त्रे च स्वयं न होतुरुक्तवांस्तस्माद्प्यध्वर्योरेव । इयमत्र व्यवस्था बाह्वृच्ये सूत्रे होतुर्निनयनविधाने तेनैव कार्यमन्येन याजुषेण हौत्रेऽध्वर्युणैवेति ।

समायुषेत्यानीयमाने जपति ।

आनीयमाने पूर्णपात्रे । अत्र जपतीति पूर्वं प्रकृतस्याध्वर्योः कर्तृत्वे प्राप्तेऽपि संनिधेर्लिङ्गस्य बलीयस्त्वान्मन्त्रलिङ्गात्पत्नी गम्यते । अत्र पत्नीत्यनुवृत्तावपि तत्सेति तस्या उत्तरसूत्रे निर्देशो ज्ञापयति नियमार्थं सेति सैवेति । ततस्तु पूर्वसूत्रे योक्त्रे विष्यते जपतीत्यनयोः पत्न्याः कर्तृत्वेऽपि निनयनकर्तुरनिर्दिष्टस्य मन्त्रवाचकत्वेन प्रयोजककर्तृत्वमपरस्याः प्रयोज्यकर्तृत्वमिति पूर्वं व्याख्यात एवार्थो ज्ञापितः सूत्रकृताऽपीति सूत्रान्तराद्दृढीकृतोऽस्माभिः । ममेति मन्त्रान्तः ।

तत्सा निनीय मुखं विमृज्य यथार्थं गच्छति ।

सा पत्नी स्वाञ्जलिगतमुदकं भूमौ निनीयाऽऽर्द्रेण हस्तेन दक्षिणेनैव तस्यैवानादेशे साधनत्वात् । मुखमार्जनं पत्नीसंस्कारत्वात्प्रतिपत्त्यावर्तते । अञ्जलौ निनयनमपि तथैव मन्त्रलिङ्गेनाऽऽशीःप्रतिपादनान्मुखमार्जनमपि स्पष्टः स्वसंस्कारो वाक्यशेषाच्च मुखं विमृष्टेऽवभृथस्यैव रूपं कृत्वोत्तिष्ठतीति । यथार्थं गच्छति ब्राह्मणे योऽर्थो वाक्यश उक्तस्तं प्राप्नोतीत्यर्थः । अवभृथस्यैव रूपं कृत्वोत्तिष्ठतीति वाक्यशेषः । तदुक्तं बौधायनेन—अवभृथस्यैव रूपं कृत्वोत्तिष्ठतीति ब्राह्मणमिति । अवभृथस्येत्येतद्व्याख्यानेनोक्तं मुखं विमृज्योत्थाय पुष्टिमती पशुमती यथार्थं गच्छतीति वैखानसेन । मुखं विमृज्योत्तिष्ठति पुष्टिमती पशुमती प्रजावती गृहमेधिनी भूयासमितीत्यापस्तम्बेन । त एतेऽर्था नानाशाखावाक्यशेषादेवावगम्यन्ते ।

घृतवन्तं कुलायिनमिति वेदं होता स्तृणन्नेति गार्हपत्यात्संततमाहवनीयात् ॥ १२ ॥

---

१ क. ग. च. छ. ट. ठ. ण. °ने च य° ।

वाजिनमित्यन्तः । वेदस्याग्रे कर्मदर्शनाद्वेदैकदेशं संततिपर्याप्तं स्तृणीते वेदसंस्कारोऽयं द्वितीयानिर्देशात्सोऽप्यदृष्टार्थ एव । दृष्टस्यादर्शनान्मन्त्रे फलत्वाच्च । गार्हपत्याद्गार्हपत्यमारभ्येति ल्यब्लोपे पञ्चमी । आहवनीयादत्राऽऽङ्पूर्वत्वं ज्ञेयम् । कियन्ति वेदतृणानि स्तृणन्प्रसारयन्संततमविच्छिन्नमित्यर्थः । राजिरूपेणैव । अत्र हौत्रस्याऽऽध्वर्यवे प्रसङ्गेन ब्राह्मणे विधानात्तत्पाठानुसारेण स्वेनापि व्याख्यातं तावत्परित्यज्य होतृसूत्रे व्याख्यास्यते । तस्मादिदं न बाह्वृच्येन हौत्रेण विकल्पते किंतु याजुषे हौत्र एव संनिवेशो बाह्वृच्य उक्तं तु तेनानुष्ठाने ग्राह्यमेव । ऋग्वेदेन होता करोतीति स्वेनैवोक्तत्वात् ।

यथेतमध्वर्युरेत्य ।

अध्वर्युग्रहणं होतृव्यावृत्त्यर्थम् ।

जुह्वां द्विर्गृहीत्वा—

या सरस्वती यशोभगीना तस्यै ते स्वाहा या सरस्वती वेशभगीना तस्यै ते स्वाहेति सारस्वतौ होमौ हुत्वा ।

सरस्वती देवता ययोस्तौ यथार्थनामानौ जुह्वाऽऽहवनीय इति । अत एवाऽऽज्यार्थान्ध्रुवाया इत्युक्तमेव । यद्यप्येतदादि दर्विहोमा एव तथाऽपि दर्शपूर्णमासतन्त्रान्तर्गतानामनियमो दर्विहोमधर्माणामिति ज्ञापयति । अत्रैव द्विरित्याह प्राप्तमेव तेनेतरधर्मपरिसंख्येति उत्तरतउपचारो विहार इति सामान्यमेव ।

इन्द्रोऽपानस्य केह मनसो वेशान्कुरु सुमनसः सजातान्स्वाहा ।

जुहोतीति शेषः ।

ऋषभं वाजिनं वयं पूर्णमासं यजामहे । स नो दोहताꣳ सुवीर्यꣳ रायस्पोषꣳ सहस्रिणं प्राणाय सुराधसे पूर्णमासाय स्वाहेति पौर्णमास्याम् । अमावास्या सुभगा सुशेवा धेनुरिव भूय आप्यायमाना । सा नो दोहताꣳ सुवीर्यꣳ रायस्पोषꣳ सहस्रिणमपानाय सुराधसेऽमावास्यायै स्वाहेत्यमावास्यायाꣳ स्रुवेण पार्वणौ होमौ जुहोति ।

जुह्वाहवनीययोः संबन्धेन प्रवृत्तानां दर्विहोमधर्माणां निवृत्तिः स्रुवेणेत्यनेन । पार्वणौ पर्वणोरेवैकैकस्य समुदायस्य पौर्णमास्याख्यस्यामावास्याख्यस्य च कर्मणोऽङ्गभूतौ यथा पौर्णमासीसमुदायस्य वैमृधः । सप्तमीभ्यां निर्दिष्टौ समुदायौ तयोः क्रियमाणत्वात्साङ्गदर्शपूर्णमासयोः पर्वण्येव विधानाद्विशेषसंज्ञाविधानमेकैकपर्व-

१ क. च. ट. ठ. °र्वणहो° ।

कर्तव्यसमुदायाङ्गत्वख्यापनार्थं तेन न विकृतिषु प्राप्तिः । समुदायरूपाया विकृतेरभावादिति भावः । साधितं न्यायविद्भिः ।

पुरस्तात्स्विष्टकृत एके समामनन्ति ।

पार्वणौ विकल्पेते क्रमविशेषेण ।

दश ते तनुवो यज्ञ यज्ञियास्ताः प्रीणातु यजमानो घृतेन । नारिष्ठयोः प्रशिषमीडमानो देवानां दैव्येऽपि यजमानोऽमृतोऽभूत् । यं वां देवा अकल्पयन्नूर्जो भाग१ँ शतक्रतू । एतद्वां तेन प्रीणानि तेन तृप्यतम१ँ हहौ । अहं देवाना१ँ सुकृतामस्मि लोके ममेदमिष्टं न मिथुर्भवाति । अहं नारिष्ठावनुयजामि विद्वान्यदाभ्यामिन्द्रो अदधाद्भागधेयम् । अदारसृद्भवत देव सोमास्मिन्यज्ञे मरुतो मृडता नः । मा नो विददभिभामो अशस्तिर्मा नो विदद्वृजना द्वेष्याया । ब्रह्म प्रतिष्ठा मनसो ब्रह्म वाचो ब्रह्म यज्ञाना१ँ हविषामाज्यस्य । अतिरिक्तं कर्मणो यच्च हीनं यज्ञः पर्वाणि प्रतिरन्नेति कल्पयन्स्वाहाकृताहुतिरेतु देवान् । सं ते मनसा मनः सं प्राणे प्राणं दधामि ते सं व्याने समपानं दधामि ते । परिगृह्य यजमानोऽमृतोऽभूच्छं न एधि द्विपदे शं चतुष्पदे स्वाहेति नारिष्ठाञ्जुहोति ॥ १३ ॥

षड्गृहीत्वा नारिष्ठसंज्ञकान्होमाञ्जुहोति । जुहोतिचोदितत्वात्स्वाहाकारेण जुहोतीति परिभाषणात्प्राचीनेषु पञ्चस्वपि स्वाहान्तेन होमः । षष्ठे तु पाठेनैवोक्तः स्वाहाकारो देवताप्रवृत्तिनिमित्तः शब्दस्तत्र त्रिष्वेव मन्त्रेषु नारिष्ठलिङ्गताऽन्येषु नानालिङ्गं तथाऽपि पूर्वत्रयसहचरिताः सर्वे नारिष्ठा एव । केचिदत्रापि नारिष्ठविशेषणं देवसोममरुतां ब्रह्मयज्ञवाङ्मनःप्राणव्यानानामिच्छन्ति । अन्ते स्वाहाकारेऽपि नारिष्ठानिति बहुवचनात् । यत्र मन्त्रगणेन कर्म चोद्यते प्रतिमन्त्रं तत्र जुहुयादिति वक्ष्यमाणत्वाच्च प्रतिमन्त्रं होमः ।

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवकृतायां प्रयोगवैजयन्त्यां द्वितीयप्रश्ने पञ्चमः पटलः ॥ ५ ॥

अथ द्वितीयप्रश्ने षष्ठः पटलः ।

अष्टात्रिंशद्(त्कृत्वो गृ)हीत्वा—

इष्टेभ्यः स्वाहा वषडनिष्टेभ्यः स्वाहा भेषजं दुरिष्ट्यै स्वाहा निष्कृत्यै स्वाहा निर्ऋत्यै स्वाहा दौराध्यै स्वाहा दैवीभ्यस्तनूभ्यः स्वाहर्ध्यै स्वाहा समृद्ध्यै स्वाहा ।

एते स्वाहान्ता नव मन्त्राः शाखान्तरीयाः । तत्र निर्ऋतिनिष्कृत्योरुदकस्पर्शः स्मार्तः ।

अयाश्चाग्नेऽस्यनभिशस्तीश्च सत्यमित्त्वमया असि।
अयसा मनसा धृतोऽयसा हव्यमूहिषेऽया नो धेहि
भेषजꣳ स्वाहेमं मे वरुण तत्त्वा यामि त्वं नो अग्ने
स त्वं नो अग्ने त्वमग्ने अयाऽसि प्रजापते भूर्भुवः
सुवरिति व्याहृतिभिर्जुहोत्येकैकशः समस्ताभिश्च ।

अयं *स्वाहाकारान्तो यत्पाकत्रेति चरमश्च स्वाहान्तौ पठितौ । इष्टादिस्पष्टा नव देवता दशमेऽया अग्निः । इमं मे वरुणेति मन्त्र ऋग्वरुणो देवता, तत्त्वा यामीत्यपि तथैव । त्वं नो अग्ने स त्वं नो अग्न इति द्वे, अग्नीवरुणौ देवता । त्वमग्ने अयाऽसीत्यग्निः। प्रजापते न त्वदिति प्रजापतिः। एते षण्मन्त्राः प्रतीकोपात्ताः। तस्यां शाखायामन्यत्र पठितानामत्रापि पाठप्रदर्शनार्थमेव प्रतीकेन पठिताः । तथैव सूत्रकृता शाखान्तरीयपाठ एव दर्शितः। तत्राऽऽद्यन्तमन्त्रयोः स्वाहापाठ एव मध्येऽनुषङ्गार्थः । यथा ऋताषाड्ऋतधामेत्याद्यन्तयोः स इदमिति पठ्यते । भूरादि पठित्वा संदेहनिवृत्त्यर्थमेकैकशः समस्ताभिश्चेत्युक्तं तत्र व्याहृतिभिरित्यत्र बहुवचनात्प्रत्येकं मन्त्रता सिद्धैकमन्त्राणि कर्माणीति परिभाषया तथाऽपि समस्तायां व्यस्तता न लभ्येतेति द्वयमुक्तम् । अग्न्यादिदेवताः ।

आश्रावितमत्याश्रावितं वषट्कृतमत्यनूक्तं च यज्ञे।
अतिरिक्तं कर्मणो यच्च हीनं यज्ञः पर्वाणि
प्रतिरन्नेति कल्पयन्स्वाहाकृताहुतिरेतु देवान् ।

यज्ञो देवाः ।

अनाज्ञातं यदाज्ञातं यज्ञस्य क्रियते मिथु। अग्ने तदस्य कल्पय त्वꣳ हि वेत्थ यथातथꣳ स्वाहाकृताहुतिरेतु देवान् ।

---

* इदं पदमसंबद्धम् ।

---

१ क. ख. ग. ट. ठ. ण. °ष्टाचत्वारिंश° ।

अग्निर्देवाः ।

अतिरिक्तं न्यूने जुहोमि न्यूनमतिरिक्ते जुहोमि ।
सम॑ꣳ समे जुहोमि स्वाहाकृताहुतिरेतु देवान् ।

देवाः ।

यदकर्म यन्नाकर्म यदत्यगाम यन्नात्यगाम यदत्यरी-
रिचाम यन्नात्यरीरिचाम । तत्त्वं विष्णो यज्ञे
यज्ञं प्रतिष्ठापय स्वाहाकृताहुतिरेतु देवान् ।

विष्णुर्देवाः ।

यत्प्रमत्तान्तरगाम किंचिदस्मिन्यज्ञे मन्त्रतः कर्मतो
वा । अनयाऽऽहुत्या तच्छमयामि सर्वं तृप्यन्तु
देवा हविषो घृतस्य स्वाहाकृताहुतिरेतु देवान् ।

देवाः ।

ब्रह्म प्रतिष्ठा मनस इत्येषा ।

ब्रह्मयज्ञौ देवाः । ऋगन्यत्र पठिता ग्राह्येत्यर्थः । तस्यां शाखायामन्यत्र पाठादेव-
मुक्तम् ।

ततं म आपस्तदुतायते पुनः स्वादिष्ठाधीतिरुचथाय शस्यते ।
अय॑ꣳ समुद्र उत विश्वभेषजः स्वाहा कृतस्य समुतृप्णुतर्भुवः ।

ऋभवः ।

उद्वयं तमसस्परि॑ उदु त्यं चित्रम् ।

इत्यपि प्रतीकेन द्वे सूर्यो द्वयोः ।

यद्वो देवा अतिपादयानि वाचा चित्प्रयतं
देवहेडनम् । अरायो अस्मा॑ꣳ अभि-
दुच्छुनायतेऽन्यत्रास्मन्मरुतस्तं निधेतन ।

देवा मरुतः ।

यत इन्द्र भयामहे ततो नो अभयं कृधि । मघव-
ञ्छग्धि तव तन्न ऊतये विद्विषो विमृधो जहि ।

मघवानिन्द्रः ।

स्वस्तिदा विशस्पतिर्वृत्रहा विमृधो वशी ।
वृषेन्द्रः पुर एतु नः स्वस्तिदा अभयंकरः ।

वृत्रहेन्द्रः ।

आभिर्गीर्भिर्यदतो न ऊनमाप्यायय हरिवो वर्धमानः । यदा स्तोतृभ्यो महि गोत्रा रुजासि भूयिष्ठभाजो अध ते स्याम ।

हरिवानिन्द्रः ।

अव ते हेड उदुत्तमम् ।

द्वे प्रतीकेन पूर्वो द्वयोः ।

पुरुषसंमितो यज्ञो यज्ञः पुरुषसंमितः । अग्ने तदस्य कल्पय त्वꣳ हि वेत्थ यथातथꣳ स्वाहाकृताहुतिरेतु देवान् ।

अग्निर्देवाः ।

यत्पाकत्रा मनसा दीनदक्षा न यज्ञस्य मन्वते मर्त्यासः । अग्निष्ट-द्धोता क्रतुविद्विजानन्यजिष्ठो देवाꣳ ऋतुशो यजाति ।

अग्निर्देवाः ।

स्वाहेति जुह्वाऽऽहवनीयेऽध्वर्युः ॥ १४ ॥

सर्वप्रायश्चित्तानि जुहोति ।

सर्वप्रायश्चित्तसंज्ञकान्होमान् । अथ वा सर्वप्रायश्चित्तानि विच्छिन्नसंधानरूपाणि होमकर्माणि जुहोति । अत्र परिभाषाप्राप्तानामनुवादोऽन्यपरिभाषितदर्विहोमधर्म-निवृत्त्यर्थम् । तथा हि आपस्तम्बेन जुह्वा स्रुवेण वा सर्वप्रायश्चितानि जुहोतीत्युक्तम् । तन्निवृत्त्यर्थं जुह्वेति जुह्वैव । आहवनीयग्रहणमन्यधर्मपरिसंख्यार्थम् । अध्वर्युग्रहणं ब्रह्मनिवृत्त्यर्थम् । आश्वलायनेन प्रायश्चित्तेषु जुहोतीति चोद्यमाने ब्रह्माणं प्रतीयादि-त्युक्तम् । जुह्वाहवनीयाध्वर्युव्यतिरिक्तानां साधनानां दर्विहोमत्वेन प्राप्तानां प्रायश्चि-त्तेषु निवृत्तिः । केषां, समिदाधानमग्रेणाऽऽहवनीयं दक्षिणतोऽतिक्रमणं तिष्ठन्निति च निवर्तते । अत्र स्वशाखायां पठितानि सर्वप्रायश्चित्तानि वैकल्पिकान्येतैर्ज्ञेयानि । तानि तु ब्रह्म प्रतिष्ठेत्ययमाच्छिद्रिकोऽनुवाकः । वैखानसेनासौ सर्वप्रायश्चित्तत्वेन गृहीतः । आहवनीयं गत्वा जुह्वा स्रुवेण वा ब्रह्म प्रतिष्ठेत्येषोऽनुवाको यदकर्मेत्याद्यु-क्त्वोक्तं सर्वप्रायश्चित्ताहुतीर्जुहोतीति । तस्मादनुवाक एव सर्वप्रायश्चित्तार्थोऽन्यथा न विनियोगः स्यात् ।

ध्रुवामाप्याय्य ।

चतुर्गृहीतस्य पञ्चगृहीतस्य षड्गृहीतस्य वा न व्ययोऽस्ति तथाऽपि वचनादाप्या-यनं समिष्टयजुरर्थम् ।

देवा गातुविद इत्यन्तर्वेद्यूर्ध्वस्तिष्ठन्ध्रुव-याऽऽहवनीये त्रीणि समिष्टयजूꣳषि जुहोति ।

दर्विहोमत्वेन प्राप्तानां धर्माणां निवृत्तिर्विशेषणैः क्रियते । वाते धाः स्वाहेति मन्त्रान्तः । ऊर्ध्वग्रहणमार्जवार्थं तिष्ठन्यथा वक्रो न भवेत् । स्पष्टमन्यत् । समिष्टयजुर्नामकानि होमकर्माणि जुहोति । अत्र मन्त्रगणेन कर्म चोद्यते यत्प्रातिमन्त्रं तत्र जुहुयादिति परिभाषितत्वान्मन्त्रत्रयेणाऽऽहुतित्रयं प्राप्तं तथैव मन्त्रविभागेन भरद्वाजेनापि दर्शितम् । तथा च त्रित्वे प्राप्तेऽपि + तथाऽपि पुनर्वचनं स(नात्स)कलस्य मन्त्रस्याऽऽवृत्त्या त्रीणि जुहोति । कुतः, वात एव यज्ञप्रतिष्ठादर्शनाद्वाते धाः स्वाहेत्यन्तस्यैकमन्त्रताऽवगम्यते तस्मादावृत्तिरित्येतैरनाभिधानाच्च । मध्यमे स्वाहाकारे बर्हिरनुप्रहरतीत्यविशेषेण त्रिःस्वाहाकारता मन्त्रेऽन्ते च । तथैवाऽऽपस्तम्बेन सर्वेण मन्त्रेण सकृदेव होमो विहितोऽतो वाते धाः स्वाहेत्येक एव मन्त्रः । ब्राह्मणमपि वाते धा इत्यन्तमेव मन्त्रं सर्वं प्रतिपादयति—'वाताद्वा अध्वर्युर्यज्ञं प्रयुङ्क्ते । देवा गातुविदो गातुं वित्त्वा गातुमितेत्याह । यत एव यज्ञं प्रयुङ्क्ते । तदेनं प्रतिष्ठापयति' इति । वाते धा इत्यन्ते खलु वातपदं प्रयुज्यते । तस्मान्नैकपक्षे विभक्तो मन्त्रः । एवं द्विपक्षेऽपि ज्ञेयम् । ननु तथाऽपि कथमावृत्तिनिवृत्तिरिति चेत् । उत्तरसूत्रादिति ब्रूमः संततं विग्राहं वा [इति] ।

एकं द्वे त्रीणि वा संततम् ।

संततं देवा गातुविद इति मन्त्रारम्भेण सहाऽऽज्यधारया संततया स्वाहाकारपर्यन्तमेकमेव जुहोति । द्वे वा त्रीणि वा तथैव ।

विग्राहं वा ।

पूर्वसूत्रानर्थक्यं मा भूदिति भरद्वाजोक्तसंग्रहार्थं तत्रैव विकल्पः । त्रीणि मन्त्रविग्राहेण प्रतिस्वाहाकारं त्रीण्येव जुहुयात् । यदि विग्राहमिति धाराविच्छेदेन वेति व्याख्यायेत तदाऽत्रत्येन त्रीणीत्यनेनार्थस्य वैकल्पिकस्य सिद्धौ पूर्वसूत्रे तु त्रीणीत्यनर्थकम् । अथात्रैव त्रिषु स्वाहाकारेष्विति व्याख्यायेत तदा त्वेकं द्वे इत्यनयोरसंबन्धः स्यात् । तस्मात्पूर्वसूत्रेणैव संबन्धः । त्रीणीत्यनेनैव संबध्यते । संतते संतते स्वाहाकारधारे यत्र तत्संततं विग्राहं वाऽत्र पक्षे प्राप्तावृत्तिविग्रहणं च स्वाभाविकमनुज्ञातम् । यद्यत्र त्रीणीति न क्रियेत तदैकं द्वे इत्येताभ्यां प्रसंततनियमः संबध्यते तन्मा भूत्रीणीत्यनेनैव संबध्यतामित्येवमर्थं पुनर्ग्रहणम् । ननु तर्हि प्रथमं त्रीणीति सूत्रं माऽस्त्विति चेत् । न । तदा ह्येकमित्यादित्रयेण संबध्येत पुनर्ग्रहणसामर्थ्यात्तैनैवं ।

द्वेष्यस्य न्यञ्चं विच्छिनत्ति वा ।

+ तथाऽपीत्यधिकम् ।

---

१ ठ. द्वितीयप° । २ ण. °त्तिरि° । ३ ण. °मः । ए° । ४ ण. °ततं विग्राहं वा । सं° । ५ क. ग. च. छ. ट. ठ. ण. 'वैपूर्वसू' । ६ ण. °ते स्वा° । ७ ग. °सावतिवि° । ८ ग. च. ठ. °नैवम् । द्वे° ।

न्यञ्चमिति पुंलिङ्गं होममिति विशेष्यं ज्ञेयम् । उच्चप्रदेश आहुतिमारभ्य नीचया समाप्तिः । विच्छेद आहुतिमध्ये तद्द्वेष्यस्य भवेन्न यजमानस्येत्यर्थः ।

यं कामयेत प्रमायुकः स्यादिति जिह्मस्तिष्ठञ्जुहुयात् ।

यं यजमानं प्रमायुकं मरणधर्माणमत्रापि पूर्ववत्तथा न जुहुयादित्यर्थः । जिह्मो वक्रः ।

मध्यमे स्वाहाकारे *बर्हिरनुप्रहरति ।

एकं यदा तदाऽपि मध्यमे द्वे यदा तदा प्रथममन्त्रावृत्तौ मध्यमे स्वाहाकारे, एवं त्रीण्यत्र प्रथमावृत्तावेवेति ज्ञेयम् । बर्हिरिति जात्यभिप्रायेण सर्वं, व्यक्त्यभिप्रायेणैकैव दर्भनाडिका ।

बर्हिर्मुष्टिं वा ।

मुष्टिमात्रम् ।

हुते वाऽनुप्रहरति ।

अन्तिमे स्वाहाकारे[1] हुतेऽनुप्रहरति—

प्रहृत्य वाऽभिजुहुयात् ।

प्रथमं प्रहृत्य पश्चाद्यथासंख्यं जुहुयादभि उपरि ।

यदि यजमानः प्रवसेत्प्रजापतेर्विभान्नाम लोक इति ध्रुवायां यजमानभागमवधाय सह समिष्टयजुषा जुहुयात् ।

यजमानेनेत्यन्तः । अवधान एव मन्त्रो लिङ्गात् । होमो हि समिष्टयजुर्मन्त्रेण मन्त्रद्वयस्य युगपदसंभवाच्च । वातायेदम् । अग्नेऽदब्धायो इति याजमानम् । दिवः खील इति च । न बर्हिर्होमेन संबध्यतेऽनुप्रहरणेन प्रतिपत्तिमात्रं भवति ।

अभिस्तृणीहि परिधेहि वेदिं जामिं मा हिंसीरमुया शयाना । होतृषदना हरिताः सुवर्णा निष्का इमे यजमानस्य ब्रध्न इति होतृषदनैर्वेदिमभिस्तृणाति ।

होतुरासनदर्भैर्वेदिं छादयति । प्राधान्यान्मन्त्रे प्रतिपादितानामुपयुक्तत्वाद्दर्भाणां वेदेश्च द्वितीयानिर्देशाच्चोभयोः परस्परेण संस्कारः ।

पोषाय व इत्यग्रेणाऽऽहवनीयं प्रणीताः पर्याहृत्य यो वोऽयौक्षीत्स वो विमुञ्चत्वित्यन्तर्वेदि विमुञ्चति ।

प्रणीताः । स्पष्टमन्यत् । सदसि सन्मे भूया इत्यादि याजमानं संस्थाजपान्तम् । ब्रह्मा च स्वभागं प्राश्याऽऽचम्य समिधमाधाय यथेतं गच्छति ।

---

* बर्हिरनुप्रहरतीति घ. संज्ञके पुस्तके नास्ति ।

---

१ क. ट. °कारहुतिनु° ।

यं देवा मनुष्येषूपवेषमधारयन् । ये अस्मदपचेतसस्तानस्म-
भ्यमिहा कुरु । उपवेषोप विड्ढि नः प्रजां पुष्टिमथो
धनम् । द्विपदो नश्चतुष्पदो ध्रुवाननपगान्कुर्वित्युपवेषमादाय ।

द्वाभ्यामादानम् ।

योपवेषे शुक्साऽमुमृच्छतु यं द्विष्म इत्युत्करे निखनेन्निरस्येद्वा ।

खात्वा स्थापयेत्त्यजेद्वा ।

निरमुं नुद ओकसः सपत्नो यः पृतन्यति । निर्बाध्येन
हविषेन्द्र एणं पराशरीत् । इहि तिस्रः परावत इहि
पञ्चजना२ अति । इहि तिस्रोऽतिरोचना यावत्सूर्यो
असद्दिवि । परमां त्वा परावतमिन्द्रो नयतु वृत्रहा ।
यतो न पुनरायसि शश्वतीभ्यः समाभ्यः । हतोऽसा-
नवधिष्मामुमिति यं द्वेष्टि तस्य वधं मनसा ध्यायत्यव-
सृष्टः परापत शरो ब्रह्मसꣳशित इति वाऽप उपस्पृश्य ।

नित्य एव कल्पोऽभिचरन्नित्यनभिधानात् । असौ पाप्मेति नाम प्रथमं द्वेष्यस्य वा । यद्यस्ति तथाऽमुमत्र द्वितीयान्तं पाप्मनो द्वेष्यस्य वा मन्त्रान्ते ध्यायेत् । केचि-द्ध्यानमाभिचारे विधेयमापस्तम्बे दर्शनादित्याचक्षते ।

कस्त्वा युनक्ति स त्वा विमुञ्चत्विति यज्ञं विमुञ्चति ।

तस्य व्याख्यानमेवाऽऽह—

सर्वमनुवीक्षते ।

सर्वं विहाररूपं यज्ञमनुवीक्षते । अयमेव विमोक इत्यर्थः ।

यानि घर्मे कपालानीति कपालानि ।

विमुञ्चतामिति मन्त्रान्तः । पूर्वपरे च विमोकः कपालानाम् ।

इति संतिष्ठेते दर्शपूर्णमासौ ।

सꣳस्थितायां पौर्णमास्याम् ॥ १९ ॥

पौर्णमासीयागे ब्राह्मणतर्पणान्ते सति ।

वैमृधस्य तन्त्रं प्रक्रमयति ।

पौर्णमासीसमुदायस्याङ्गं वैमृधो न तु प्रत्येकाङ्गता तेन विकृतौ समुदायधर्मानति-देशान्न विकृत्यर्थता वैमृधस्येति भावः । न्यायविद्भिः प्रपञ्चितमेवं वैमृधेष्टेः कर्मण इन्द्रो वैमृधो देवता यस्य कर्मणो वैमृधो देवता । साऽस्य देवतेति तद्धितान्तत्वान्नाम-

घेयमभेदेन वा देवताविशेषोविशिष्टदेवताकर्मकेषु (?) गुणेनैव व्यपदेशो न विशिष्टेन तद्धितानुत्पत्तेर्विशिष्टात्प्रत्येकं विभक्तौ त्विन्द्रो वैमृध इति देवताद्वयेन कर्मद्वयमापद्येत, कर्मधारयात्प्रत्ययोत्पत्तिर्न भवति। विशिष्टदेवतासु विशेष्यं पूर्वं निर्दिश्यते विशेषणमनन्तरं तेन क्रमेण समासे त्वसाधुता। विशेषणं पूर्वमिति पाणिनिस्मृतेः। विशेषणस्य पूर्वभावित्वे वैमृधेन्द्र इति प्रातिपदिकं देवतान्तरवाचकं स्याद्देवताभिधाने क्रमस्य विवक्षितत्वाच्छब्देन देवतासमवायात्। तदुक्तं वार्तिकाचार्यैः—

'शब्देन देवतायागे समवैति न रूपतः' इति।

अत एवाग्नीन्द्राविन्द्राग्नी वेति देवताभेदेन विकृतौ विकल्पयन्ति। तस्मान्न समासविशिष्टदेवताप्रातिपदिकयोर्गुणेनैव व्यवहारो वैश्वानरमित्यादौ नापि तद्धितेन हविःसंबन्धो विष्णवे शिपिविष्टायाग्नये वैश्वानरायेन्द्राय वैमृधायेत्यादि दृश्यते। प्रकृते तु वैमृधः पूर्णमासेऽनुनिर्वाप्यो भवति। तेन पूर्णमासः सेन्द्र इति नायमुत्पत्तिविधिः किंतु शाखान्तरप्राप्तस्यानुवादः। अर्थवादेन सेन्द्रत्वसंपादनाय विधिं दर्शयिष्यति। प्रकृतेऽनुवादमात्रेण प्राप्तेन गुणनाम्ना व्यवहरति सूत्रकृत्। तन्त्रं साङ्गं कर्म प्रक्रमयति स्वार्थे णिच्। प्रपूर्वकोऽकर्मको वा प्रादुर्भावार्थः। तस्माद्धेतुमति णिच्। प्रादुर्भावयतीत्यर्थः।

तस्यैन्द्राग्नेन कल्पो व्याख्यातः।

कल्पो विधानमनुष्ठानम्। व्याख्यातो दर्शितः। कथं, तत्राऽऽहैन्द्राग्नेन। नोपदेशेनापि त्वतिदेशेन। ऐन्द्राग्नेन दार्शिकेन कर्मणा समानानुष्ठान इत्यर्थः। वक्ष्यत्यग्रे प्रकृतिविकृतिभावं तत्र प्रतिदैवतैकदेश इत्यैन्द्राग्नविकारो न त्वाग्नेयविकार इति भावः।

पञ्चदश सामिधेन्यः सप्तदश वा।

विकृतौ विकल्पे पूर्वपक्षयित्वोक्तमविकल्पो वेति वक्ष्यमाणमत्र मा भूदिति तदर्थमत्र वचनम्।

निर्वपणकाल इन्द्राय वैमृधाय प्रभूतान्व्रीहीन्निर्वपति।

अन्वाधानादि वेदं वेदिपरिस्तरणं कर्मणे यज्ञस्य सदने पात्राणि प्रयुज्यादि कृत्वा यदा निर्वापकालः प्रकृत्यनुष्ठाने यत्र प्राप्तस्तस्मिन्नित्यर्थः। देवस्य त्वेत्यादिनेन्द्राय वैमृधाय जुष्टं निर्वपामीति निर्वपति प्रभूतान्बहून्परिपूर्णमुष्टींस्तथाऽन्वावापेन प्रभूतत्वं संपादनीयम्।

---

१ क. ग. च. छ. ट. ठ. °शिष्टा दे°। २ क. ग. च. छ. ट. ठ. ण. °ता यस्य क°। ३ क. ग. च. छ. ट. ठ. ण. °तास्तु वि°। ४ ग. च. छ. ठ. ण. °वतां भे°। ५ क. ग. च. छ. ट. ठ. °दर्थं यत्र°।

दक्षिणाकाले यथाशक्ति दक्षिणां ददाति ।

नान्वाहार्यः । सुवर्णं गुञ्जादिमानेन । न पार्वणहोमः ।

तत्र याथाकामी प्रक्रमे ।

विकल्पेनायं न तु तदकरणे वैगुण्यम् । पौर्णमासयागस्याधिकगुणतैव परमनुष्ठानात् । तत्रोपक्रान्तस्य न त्याग इति प्रथमारम्भे यथा कामना भवति गुणाधिक्याय मया कार्य इति चेत्तदा यावद्दर्शपूर्णमासानुष्ठानं तावत्कर्तव्य एव । कुतः, न ह्येकस्यां शाखायां विकल्पः श्रूयतेऽस्मच्छाखायां तु नित्य एव तदनुसारेणोपक्रान्तेन त्यागः । आरब्धबाधात् । यदि शाखान्तरे तु निषेधस्तदनुसारेण न क्रियते तदा चानारब्ध उत्तरमारम्भो न कार्यः । अङ्गीकृतशास्त्रप्रामाण्यत्यागप्रसङ्गात् । तस्मात्प्रथमत एवैकं शास्त्रं प्रमाणत्वेन स्वीकृतं तस्याप्यप्रामाण्यापादनं न कार्यमिति भावः ।

प्रक्रमात्तु नियम्यते[1] ।

उक्ताभिप्रायेण नियमः ।

एवं दर्शपूर्णमासौ साङ्गौ व्याख्याय गुणभेदनिबन्धनप्रयोगभेदान्दर्शपूर्णमाससंस्थाविशेषान्व्याख्यातुं प्रतिजानीते—

दर्शपूर्णमासयोः काम्यान्कल्पान्व्याख्यास्यामः ।

कर्मान्तरत्वशङ्कानिरासार्थं प्रतिज्ञा ।

अनेन दर्शपूर्णमासाभ्यामृद्धिकामो यजेत ।

अनेन वक्ष्यमाणेन गुणविकारेणोपलक्षितदर्शपूर्णमासाभ्यामृद्धिः संपत्तत्कामः । दर्शपूर्णमासशब्दसामानाधिकरण्येन नेयं विकृतिरपि तु गुणविकृतौ दर्शपूर्णमासावेव शब्दान्तरादिभिः कर्मभेदाभावादिति भावः ।

प्रयोगमाह—

द्वे पौर्णमास्यौ यजेत द्वे अमावास्ये ।

यजेतेत्युभयत्र । प्राप्तयोरनुवादेनाभ्यासो विधीयते । दाक्षायणयज्ञे स्पष्टमुक्तं पूर्वेद्युर्यजते वेदिमेव तत्करोति यद्वत्सानपाकरोति सदोहविर्धाने एव संमिनोति यद्यजत इति तद्वदत्रापि द्वे अभ्यस्ते एकः पञ्चदश्यामुपक्रान्तो यागो यथाप्रकृति प्रतिपदि समापनीयः पुनः प्रतिपदि प्रारब्धो द्वितीयायां समापनीय आगन्तुकस्यान्ते निवेशात् । ततः परं नित्यावेव दर्शपूर्णमासौ कार्यौ । काम्यस्य गुणस्याभ्यासलक्षणस्यानुष्ठितत्वात् । तत्रायं प्रयोगः—अभ्यस्ताभ्यां दर्शपूर्णमासाभ्यामृद्धिकामो यक्ष्य इति

---

१ घ. ङ. ज. झ. ञ. ढ. नियम्येत । २ क. ग. च. छ. ट. ठ. ण. °दे चाभ्या° ।

संकल्पः प्रथमः । सद्यस्कालपौर्णमासीवदनुष्ठाय ब्राह्मणभोजनान्ते पुनरन्वाधानादि प्रतिपदि द्वितीयायां यागसमाप्तिः । अस्ति चेद्द्वैमृधस्तमपि कुर्यात् । साम्यासस्यैवाङ्गं सकृदेव तस्य पौर्णमासशब्दवाच्यत्वाभावात् । असंनयतोऽमावास्यायामपि तथैव संनयतश्च । इमामूर्जं पञ्चदशीमित्याद्यविकृतं सर्वं पार्वणहोमौ च ।

अत्र प्रयोगान्तरं दर्शयति—

यः कामयेतर्ध्नुयामित्येकेषां पौर्णमासीमेव यजेत ।

शाखान्तरे वाक्यं यः कामयेतर्ध्नुयामिति स पौर्णमासीमेव यजेतेत्यर्थः । तदुक्तमापस्तम्बेन—यः कामयेतर्ध्नुयामित्युक्त्वा हैकामेव यजेतेति । पौर्णमासीमभ्यस्तां प्रक्रान्तामेव, अमावास्यां तु नित्यवदेव कुर्यादित्यर्थः ।

भ्रातृव्यवानमावास्यां द्व्यवरार्ध्यं त्र्यवरार्ध्यं वा यजेत संक्रामे संक्रामे वज्रं भ्रातृव्याय प्रहरति ।

ब्राह्मणानुकरणमेतद्वाक्यं सार्थवादं पठितं कामादिपदाभावेन कथं फलमत्रावगन्तव्यमितिशङ्कानिराकरणार्थं, कामपदाभावेऽपि अप्राप्ते प्रधाने फलभङ्गी क्रियतेऽर्थवादेन यस्य यजमानस्य वैरिणः प्रतिफलाः सन्ति तेनायं यागः कार्य इत्युक्तेर्वैरिणामपनयो भवतीति गम्यते । कथमित्यपेक्षायां भ्रातृव्याय संक्रामे [संक्रामेऽ] मावास्याया अतिक्रमेऽतिक्रमे तदेव वज्ररूपं प्रहृतं भवतीत्यर्थः । तस्मादमावास्यां न कुर्यात् । अत्रापि पौर्णमासी साम्यासैव । भ्रातृव्यं हन्तुकामः ससंक्रामया साम्यासया पौर्णमास्या यक्ष्य इति संकल्पः । द्व्यवरार्ध्यं द्वे अवरे यस्मिन्नर्ध्ये स्थाने यस्यामिति क्रियाविशेषणम् । अवरशब्दो न्यूनवाची । अर्ध्यशब्दः स्थानवाची । ससंक्रामे द्वे अभ्यस्ते न्यूने यस्मिन्स्थाने द्व्यधिकं कार्यं न न्यूनमित्यर्थः । एवं त्र्यधिकं न तु त्रिभ्यो न्यूनमित्यपि ज्ञेयम् ।

अग्नीषोमीयाणि प्रधानानि स्युर्भ्रातृव्यवतोऽभिचरतस्तितीरिषतो वा ।

पर्वद्वयेऽपि यानि यानि प्रधानानि पुरोडाशाज्यसांनाय्यरूपाणि तानि यानि यावन्ति यस्य यत्र पर्वणि तानि तावन्ति तस्य तस्मिन्पर्वणि सर्वाण्यग्नीषोमदेवताकान्येव भवन्तीत्यर्थः । अमावास्यायां पौर्णमास्यां चेत्युक्तमापस्तम्बेन । अग्निदेवताकं गुणं बाधित्वाऽग्नीषोमाभ्यां जुष्टमभिघारयामीत्यादयोऽन्नादो भूयासं विरुज्य प्राशित्रं चतुर्धाकरणमेव ज्ञेयम् । अग्नीषोमयोरहं देवयज्ययेन्द्रियाव्यन्नाद इत्याद्यमावास्यायां ज्ञेयम् । कपालोपधानं प्राकृतमेव । भ्रातृव्यवत इति पूर्ववत् । अभिचरतः परं हन्तु-

---

१ ढ. °त द्वे अमावास्ये सं° ।

कामः । तितीरिषत इत्यत्रेट्छान्दसः । तर्तुमिच्छति विपदं व्याध्यादिकां तरयेत्यर्थः । अभिचारशब्दसामर्थ्यादेव परमरणकामना सिध्यति । तितीरिषत इत्यत्रेच्छार्थेन सन्प्रत्ययेनैव कामना ।

साकंप्रस्थायीयेन पशुकामो यजेत ।

साकंप्रस्थायीयलक्षणगुणवता दर्शसारव्येत कर्मणा यजेत । अत्राप्रसिद्ध्या गुणस्येदं कर्मनामधेयमित्यथैष ज्योतिरथैष विश्वज्योतिरितिवन्नामभेदात्कर्मभेदमाशङ्क्य परिहृतं गुणप्रसिद्धिं दर्शयद्भिर्जैमिनीयैः । साकं कुम्भीभिः प्रस्थानेन यागो विधीयते[1]ऽत्रातो नामधेयान्तरात्कर्मान्तरमिति ।

प्रयोगमाह—

बहवः सायं दोहा भवन्ति बहवः प्रातर्दोहास्तैरनन्तरं दोहैर्यजते ।

अमावास्याविकारत्वमेव । तत्र नित्यं सांनाय्यदर्शनात्सामान्येन न पौर्णमासीविकारत्वे दाक्षायणयज्ञस्य विकृतसांनाय्यगुणस्य न विकारः, तर्हि (नहि) भिक्षुर्भिक्षुं याचत इति न्यायात्, इत्यभिप्रायेणोक्तम् । स्पष्टमाचष्टाऽऽपस्तम्बः—अमावास्या विक्रियत इति । बहुत्वं त्रित्वे पर्यवस्यति तथाऽपि तथेष्टं चेत्त्रयो दोहा भवन्तीत्येव ब्रूयात्तस्माच्चतुःप्रभृत्यपि दोहा अनुज्ञायन्ते यावता होमः कर्तुं शक्यते । अत्रैकैकस्य दोहस्यार्थे षट्षड्वत्सानपाकृत्यैकयैव शाखया शाखापवित्रमेकमेव । सकृन्निरुह्य विभज्य तेषु कुम्भीरधिश्रयति एवं यानि विभवन्त्यङ्गानि तानि सकृत् । अविभवन्त्यावर्तन्ते । संक्षालननिनयनान्तं दोहमेकैकस्यां करोति । ततः परमङ्गान्युद्वासनान्तानि पदार्थानुसमयेनैवं सायं दोहान्संपाद्य तैर्दोहैर्दोहकर्मसमाप्त्यनन्तरं सायं यजेत । अत्र प्रधानस्यापकर्षे पूर्वाङ्गाण्यपकृष्यन्ते यानि तन्त्रेण क्रियन्त आज्यभागान्तान्यारादुपकाराणि यानि च संनिपत्योपकाराण्यपि तन्त्रेणानुष्ठेयानि वेदिकरणस्तरणादीनि यानि केवलं प्रातर्दोहार्थानि तेषां नापकर्षस्तेषां क्रमभङ्गमात्रं सोढ्वा प्रधानसंनिधाने वाऽनुष्ठानम् । तथा चायं प्रयोगः—अग्निहोत्रोच्छेषणाभ्यातञ्चनान्ते परिस्तरणान्ते कर्मणे वां यज्ञस्य सदने पात्राणि प्रयुनक्त्यौषधप्रातर्दोहपात्रान्वाहार्यस्थालीवर्जं जुह्वासादनानन्तरं महत औदुम्बरान्यावन्तो दोहास्तावतश्चमसान्प्रयुनक्ति तेषां जुहूवत्कल्पः संमार्गे वाजिनं त्वेति विकृतत्वात् । ब्रह्मवरणादि प्रणीताप्रणयनं प्रोक्षणीः संस्कृत्योत्तानानि पात्राणि प्रसूतः प्रोक्षति यजमानवाग्विसर्गः । उत्तरपरिग्राहादीनि कर्माण्याज्यस्थालीमासाद्येत्येतदन्ते दक्षिणश्रोण्यां कुम्भीरासाद्याऽऽज्यभागान्ते, आवाहने तु अग्निमग्नआवह, सोममावह, इन्द्रं महेन्द्रं वाऽऽवहाग्निमावहेन्द्रं महेन्द्रं वाऽऽवहे-

1 ख. °तेऽतो । २ क. °हादि यज° ।

स्यादिकमविकृतम् । इन्द्रस्य मध्ये व्यवधानं देवतान्तरेणेति पुनरावाहनमिति न्यायः । आज्यभागान्ते कुम्भीभिः सह दक्षिणाऽतिक्रामन्निन्द्राय महेन्द्राय वाऽनुब्रूहीति संप्रेष्यति । चमसानग्रेणाऽऽहवनीयं परिकर्मिण आनयन्ति । यावत्यः कुम्भ्यः स्युस्तावन्तो ब्राह्मणा उपवीतिनश्चमसानादायैकमध्वर्युरादाय तेषु कुम्भीरानीयाऽऽश्रावणादि चमसैर्जुह्वति । तत्राध्वर्योराहुतिमन्वन्ये जुह्वति सर्वहुतं, स्विष्टकृद्भक्षाश्च न विद्यन्त इत्यापस्तम्बोक्तेश्च । ततो विरम्य श्वोभूते प्रातर्दोहपात्रैः सहौषधपात्राणि प्रयुज्य निर्वापादि प्रोक्ष्य प्रातर्दोहकाले पूर्ववद्दोहान्दुग्ध्वाऽप्यलेपं बर्हिषि निनीयाऽऽग्नेयेन प्रचर्य पूर्ववद्दोहैः प्रचरन्ति । तत आग्नेयात्स्विष्टकृदिडाद्यविकृतं ब्राह्मणभोजनान्तम् ।

प्रकारान्तरेणास्यैव प्रयोगमाह—

अपि वा यथाऽमावास्यायाꣳ हविर्दुहन्त्येवं दुग्ध्वाऽऽतच्य निदध्याद्यत्प्रातः स्यात्तच्छृतं कुर्यात्पात्रसꣳसादनकाले यथार्थं पात्राणि प्रयुनक्ति जुहूꣳश्चौदुम्बरान्महतश्चमसाꣳस्तेषां जुह्वा कल्पो व्याख्यातः ।

अत्र पक्षे नापकर्षो यागस्य सायं दोहान्बहून्दुह्यात्तत्पृथक्पृथग्दधि कृत्वा प्रातर्दोहांश्चापि तथैव दोहकाले सायंप्रातर्दोहार्थांश्चमसान्पृथक्पृथक्प्रयुनक्ति जुहूं प्रकृतां प्रयुज्य । गतार्थमन्यत् ।

प्रचर्याऽऽग्नेयेन पुरोडाशेनाऽऽग्नीध्रे स्रुचौ निधाय सह कुम्भीभिरतिक्रामन्माहेन्द्रायानुब्रूह्याश्रावयेन्द्रं यजेति यावत्यः कुम्भ्यः स्युस्तावन्तो ब्राह्मणा दक्षिणत उपवीतिन उपोत्तिष्ठेयुर्दारुपात्राण्यादाय तेषु कुम्भीरानीय सर्वे युगपज्जुह्वत्यध्वर्योराहुतिमनुजुह्वति ।

गतार्थमेतत् । तत आग्नेयस्य स्विष्टकृदादिकमविकृतं ब्राह्मणभोजनान्तम् । ब्राह्मणेभ्यो यथाशक्ति दक्षिणा देया । संतिष्ठते साकंप्रस्थायीयः ।

अथ दाक्षायणयज्ञः ।

दाक्षायणयज्ञेन सुवर्गकामो यजेत ।

नेयं संज्ञाऽपि तु गुणविधिरिति । तदुक्तं पूर्वपक्षसिद्धान्ताभ्यां कात्यायनेन—नामफलगुणयोगात्कर्मोत्तरं गुणविधानं संनिधिसंपद्वचनाभ्यामिति । संनिधिः प्रकरणम् । अनेन कृतेन दर्शपूर्णमासयागः कृत इति संपद्वचनं पूर्वेद्युर्यजत इत्यादिना । तस्मादयं फलार्थो गुणविधिस्तदिदं गुणविकारानित्येव स्पष्टं सूत्रितम् ।

---

१ ग. घ. ज. ञ. ढ. °तञ्च्य नि° ।

गुणस्त्वग्रिमप्रयोगप्रदर्शने स्पष्ट इति भावः । कथं, दक्षः कुशल उत्साहीति यावत्, तस्येमे प्रयोगास्तेनानुष्ठातुं योग्यास्ते दाक्षास्तेषां प्रयोगाणामयनमावृत्तिः प्रतिमासं स चासौ यज्ञश्चेति विग्रहः । एवमेव जैमिनीयैरपि साधितम् । केचिदापस्तम्बीयाः कर्मान्तरत्वमाशंसन्ते तन्न्यायेन सूत्रेण च विरुद्धम् ।

प्रयोगमाह—

द्वे पौर्णमास्यौ भवतो द्वे अमावास्ये ।

एवं द्वयोः प्रयोगयोः स्थाने चत्वारः प्रयोगा भवन्तीति तेषां प्रतिमासमावृत्तिर्न तु काम्यत्वात्सकृदनुष्ठानमित्यर्थः। द्वे पौर्णमास्याख्यौ प्रयोगौ पूर्णिमायां प्रतिपदि च यथाप्रकृति यजेत ततोऽस्या अस्याभ्यासगुणको यागः प्रतिपद्यन्वाधानादि द्वितीयायां यजेतेत्यर्थः । तथैवामावास्यायामपि भवत आवृत्ते भवत इति पूर्वेद्युर्यजत इत्यस्य फलितोऽर्थ इत्यर्थः ।

विशेषमाह—

आग्नेयोऽष्टाकपालोऽग्नीषोमीय एकादशकपालः पूर्वस्यां पौर्णमास्यामाग्नेयोऽष्टाकपाल ऐन्द्रं दध्युत्तरस्यामाग्नेयोऽष्टाकपाल ऐन्द्राग्न एकादशकपालः पूर्वस्याममावास्यायामाग्नेयोऽष्टाकपालो मैत्रावरुण्यामिक्षोत्तरस्याम् ।

अत्र पूर्वेद्युर्यथाप्रकृति परेद्युरग्नीषोमीयस्थान ऐन्द्रं दधीति तथैवामावास्यायामपि वक्तव्ये गुरुनिर्देशेनैता एव नोपांशुयाजोऽसोमयाजिनोऽप्यग्नीषोमीयोऽसंनयतोऽपि शृतं संनयतोऽप्यैन्द्राग्न इत्येवमर्थमिदं वचनम् । अन्येऽग्नीषोमीयस्य ग्रहणं नियमार्थमेव न तूपांशुयाजनिवृत्त्यर्थमुभयनियमे गौरवादिति भवत्युपांशुयाज इत्याहुः । अत्र प्रयोगः—दाक्षायणयज्ञेन सुवर्गकामो यक्ष्ये पञ्चदश वर्षाणीति संकल्प्य पौर्णमास्यां प्रतिपदि च तथाऽमावास्यायां प्रतिपदि द्वितीयायां चार्धिकामप्रयोगवदेतैर्हविर्भिः प्रयोगो ज्ञेयः । नात्र प्रधानमात्रस्यापकर्षः साकंप्रस्थायीयवर्त्विकत्वन्वाधानादिब्राह्मणभोजनान्तस्य प्रयोगस्याऽऽवृत्तिरिति प्रयोगेऽभ्यस्ते संस्थिते वैमृधो न तूभयेद्युः । मैत्रावरुण्यामिक्षा यद्यपि दर्शपूर्णमासगता तथाऽपि वैश्वदेव्यामिक्षाया विकृतिः । अत्रास्मच्छाखायां वाजिनयागान्ताङ्गप्रचारानभिधानात्सूत्रे चातो गुणविकृतत्वेन प्रकृतिरपि विकृतिरियमस्या अतिदेशस्तु साङ्गविहितवैश्वदेवामिक्षात एव । अत्र वाजसनेयिनां मैत्रावरुण्यामिक्षायामेव तप्ते प्रातर्दोह इत्याद्यामिक्षोत्पत्तिविधिरस्ति । स च सर्वशाखाप्रत्ययन्यायेनात्रैव सूत्रकृता व्याख्येयस्तथाऽप्यामिक्षाभ्युद्धरणाद्य-

---

१ ख. °देव्याऽऽमिक्षयाऽत ।

ङ्गानि बहूनि वैश्वदेव्यामिक्षायामेवं तद्ब्राह्मणानुसारेण व्याख्यास्यन्ते । अत उत्पत्ति-विधिरपि तत्रैव व्याख्यास्यते प्रकृतिगतोऽपि लाघवाय तस्मात्तदतिदेशमेव सर्वामिक्षासु वदिष्यति । अतोऽत्रापि प्राप्तौ नवप्रयाजादिप्राप्तिमग्रे निवारयिष्यामः ।

अत्र विशेषमाह—

तस्यैतद्व्रतं नानृतं वदेन्न मांसमश्नीयान्न
स्त्रियमुपेयान्नास्य पल्पूलनेन वासः पल्पू-
लयेयुर्नाञ्जीत नाभ्यञ्जीततौ जायामुपेयात् ।

कर्माङ्गतयाऽनृतवदनमांसभोजनस्त्रीमैथुनानि प्रतिषिध्यन्तेऽन्तरालेऽपि अन्यथा कर्मवैगुण्यं स्यादित्यर्थः । त्रितयं स्पष्टम् । पल्पूलनं वस्त्रप्रक्षालनसाधनं पाषाणादि यत्प्रसिद्धं* तेन नास्य दाक्षायणयज्ञयाजिनो वासो वस्त्रं +न पल्पूलयेयुः शिष्यभृत्यादयः [किंतु] हस्तादिभिरेव । तथा रजकेनापि प्रक्षालनं न कार्यम् । प्रकारान्तरेणैव वस्त्रधावनं कार्यम् । अत्र विशेषानभिधानात्सर्वदैव व्रतानि स्युः । अञ्जनाभ्यञ्जने प्रसिद्धे । तत्र गृहमेधीये विधानाद्व्रतः । न स्त्रियमुपेयादित्युक्तस्य संकोचमाह विधिना—ऋतौ जायामुपेयाद्गच्छेत् । तथा गमने वैधे तु न वैगुण्यं क्रतोः । अत्रोक्तं भरद्वाजेन—अन्तरालव्रतानि यथा चातुर्मास्येष्विति ।

अन्येषां गुणविकाराणां यदा कामस्तदा कृत्वाऽन्यदा त्वविकृतौ यागौ यावज्जीवादिपक्षेषु न तथाऽयं कुतो दर्शपूर्णमासप्रकृतप्रयोगेणाऽऽरम्भ एव विकल्पादित्याह—

सोऽयं दर्शपूर्णमासयोरादितो विकल्पोऽ-
नेन दर्शपूर्णमासाभ्यां वा यजेत ।

सोऽयं दर्शपूर्णमासाभ्यां नित्यप्रयोगाभ्यां काम्यप्रयोगाभ्यां फलितोऽस्य दाक्षायणयज्ञस्य विकल्प आदित आरम्भ एवाऽऽधानानन्तरकाल एव ज्ञेयो न त्विच्छया तयोरारब्धयोरस्य प्रयोगस्तस्मिन्वाऽऽरब्धे तयोः प्रयोगः ।

अथ कथमेवमिति चेत्तत्राऽऽह—

तेन पञ्चदश वर्षाणीष्ट्वोत्सृजति दर्शपूर्णमासौ ॥ १६ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रस्य द्वितीयप्रश्ने षष्ठः पटलः ॥ ६ ॥

यतोऽयं पाञ्चदशवार्षिकः प्रयोगो नियम्यते गतायामपि कामनायां सति जीवने निमित्ते त्यक्तुमशक्यत्वात्स एव नित्यतां गतः काम्यदर्शपूर्णमासवत् । अत्र यजेत

---

* अत्र प्रतिषिद्धमिति क. ग. च. छ. ट. ठ. ण. पुस्तकेषु विद्यते तत्प्रामादिकमिति प्रतिभाति । + नेतिपदमधिकम् ।

---

१ क. 'भेत' ।

वेत्युक्तमापस्तम्बेन । यावज्जीवमित्यर्थः । उभयथाऽपि पुनरारम्भो निषिद्धः प्राकृतयोर्दर्शपूर्णमासयोरिति सिद्धम् । उत्सर्गोऽनयोरपि । अथ वा दाक्षायणयज्ञलक्षणौ दर्शपूर्णमासावुत्सृजेदित्यर्थः । अत्रापि न पुनः प्राकृतयोरारम्भ इत्यपि सिध्यत्यर्थादिदमग्रिमे प्रश्ने स्फुटयिष्यते ।

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवकृतायां प्रयोगवैजयन्त्यां द्वितीयप्रश्ने षष्ठः पटलः ॥ ६ ॥

अथ द्वितीयप्रश्ने सप्तमः पटलः ।

समाप्तौ दर्शपूर्णमासौ । एवं सविकारौ सानुनिर्वाप्यौ सविकल्पौ दर्शपूर्णमासाख्यौ यागौ व्याख्याय ब्रह्मत्वं व्याख्येयेऽपि दर्शेऽध्वर्युणाऽनुष्ठेयत्वसाम्येन तादृशस्यापि न दर्शाङ्गतेति वक्तुं पिण्डपितृयज्ञाख्यं दर्विहोमपिण्डदानसमुदायाख्यं(यरूपं) कर्म 'तिस्र आहुतीर्जुहोति त्रिर्निदधाति षट् संपद्यन्ते' इति श्रुतं व्याचष्टे—

अमावास्यायामपराह्णे पिण्डपितृयज्ञेन यजते ।

संज्ञान्तरात्स्वतन्त्रकालविधानात्संस्कारेषु पृथगभिधानाच्च निष्क्रीय प्रतनुत इत्यादिना नित्यो न्याय्यो नतु काम्यः कर्मान्तरम् । यद्यपि यजतिः श्रूयते तथाऽपि न यागो निर्ज्ञातया संज्ञया यजेरन्यार्थत्वं पिण्डैः पिण्डदानेन सहितः पितृभ्यो देवेभ्यो यज्ञो होमः स पिण्डपितृयज्ञः । पिण्डा मानुषेभ्यः पितृभ्यो दीयन्त इति प्रसिद्धम् । तदिदं पिण्डदानं पिण्डशब्देनोपलक्षितं, तेन सहभावो देवरूपपितृहोमस्योक्तस्तेन पिण्डदानहोमयोरुभयोरपि प्राधान्यमुक्तं, तेनास्य कर्मणो दैवत्वं पित्र्यत्वं चास्ति । ततस्तु जीवत्पितुः[1] पिण्डदानलोपेऽपि होमेनैव तत्सिद्धिरसोमयाजिन इवाऽऽग्नेयोपांशुयागाभ्यां पौर्णमाससिद्धिः । अत्र दानहोमात्मके कर्मणि न ददातेः प्रयोगो नापि जुहोतेः । अत एव सूत्रान्तरे श्रुत्यन्तरे च पिण्डपितृयज्ञेन चरन्तीति सामान्यप्रयोगः । अतः सूत्रकृता यज्ञशब्देन सहकृतशाखान्तरीयो यजतिरेव प्रयुक्तः साङ्गयज्ञेविधिवदत्रापि साङ्गकर्मविधानाज्जुहोतिददात्योरनुगतप्रदानमात्रसमानवाची । तत्रोभयोः प्राधान्येऽङ्गानि किं पित्र्याणि प्राचीनावीतित्वलक्षणानि तद्विपरीतानि दैवानि वेति संदेहे त्वनियमप्राप्तौ प्रयोगेण न्यायमाहऽऽचार्यस्तस्याभिप्रायो वर्ण्यते । तत्र पितृतन्त्रस्य मुखतः प्रवृत्तेस्तस्य बलवत्त्वम् । कथम्, अपां मेध्यमिति बर्हिराहरणं पित्रर्थमेव । परिस्तरणानि तु पृथगेव परिभोजनीयैर्यदा न पिण्डदानं

---

१ ख. ग. च. छ. ठ. ण. °वपितुः ।

[तदा]न बर्हिराहरणं प्रयोजनाभावात् । परिस्तरणार्थं परिभोजनीयाहरणं तु कर्तव्यमेव । तस्माद्धोमात्प्राचीनं सर्वमुभयार्थमपि पित्र्यधर्मेणैव कार्यम् । परिस्तरणान्यप्युभयार्थान्येव देवानामुभयेषां निवासार्थं संस्तवात् । तस्मात्प्राचीनावीती भूत्वाऽध्वर्युः कर्माणि सर्वाण्यपि कुर्यात्समानकर्तृकत्वादङ्गप्रधानयोः प्रथमप्रधानेऽध्वर्युं होमे कर्तारं वक्ष्यत्यतोऽध्वर्युरेव तत्राङ्गानां कर्ता । दक्षिणापवर्गाण्यप्रदक्षिणं चेत्यादि दर्शितं ज्ञेयम् । अत एवोक्तं दक्षिणाप्रागग्रैरिति होमार्थमुपविष्टोऽध्वर्युरुपवीतीत्याद्याह । अपराह्णशब्दस्य कालवाचित्वात्तत्समभिव्याहृतस्तदपेक्षितोऽमावास्याशब्दोऽपि कालपर एव तत्रैव मुख्यत्वाच्च । यजति चरतीत्यर्थः । आपस्तम्बेनाप्युक्तं चरन्तीति । अपराह्णोऽत्र नवधा विभक्तस्यां᳟ह्णोऽष्टमो भागः सवितुः प्रसव इति निरूपितो यदा मासिके श्राद्धेऽधिकारी तदा द्वेधा विभागमाश्रित्यापराह्णो ग्राह्योऽन्यथा पिण्डपितृयज्ञानन्तरं क्रियमाणस्य काललोपः स्यात् । अन्यस्य त्रेधा विभागः ।

अधिवृक्षसूर्ये वा ।

वृक्षानधि सूर्यो यत्र स तथा तत्रै यागः ।

अमावास्याशब्दस्य पञ्चदश्यां प्रतिपदि च प्रवृत्तेर्नियममाह—

यदहः पुरस्ताच्चन्द्रमसं न पश्यन्ति ।

प्रत्यक्षेण शास्त्रेण वाऽभ्रादिव्यवधाने तत्र संधिमतीत्यर्थः ।

यदि दृश्यते तदाऽऽह—

दृश्यमाने तूपोष्य श्वोभूते यजते ।

उषित्वा सत्यसति वा पर्वसंधौ परदिनेऽपराह्णेऽधिवृक्षसूर्ये वा यजते ।

प्राचीनावीति—

अपां मेध्यं यज्ञियꣳ सदेवꣳ शिवमस्तु मे ।
आच्छेत्ता वो मा रिषं जीवानि शरदः शतमिति
सकृदाच्छिन्नꣳ समूलं बर्हिराच्छिनत्ति ।

सकृत्प्रयत्नेन मूलैः सह । यत्समूलं तत्पितॄणामिति श्रुतेः सकृदाच्छिन्नमिति स्तरणमन्त्रलिङ्गाच्च । उदकस्पर्शः ।

दक्षिणाप्रागग्रैर्दर्भैर्दक्षिणाग्निं परिस्तीर्य ।

दक्षिणा च प्राक्चाग्राणि येषां ते पुरस्तात्पश्चाच्च दक्षिणाग्रा दक्षिणोत्तरतस्तु प्रागग्रा इत्यर्थः । प्रागादिप्रदक्षिणं परिस्तीर्य ।

---

१ ग. च. ठ. °तस्त्वपे° । २ ख. °स्याहः सप्तमो । ३ क. ट. °ह्णो देवस्य स° । ४ ख. °तू । अधि° । ५ क. ग. घ. छ. ट. ठ. ण. °त्र । अ° ।

उत्तरेणाग्निं दर्भान्सꣳस्तीर्य ।

परिस्तरणसंस्तरणयोः परिभोजनीया एव । संस्तरणे तु न दक्षिणाग्रता विधानाभावात्पित्र्ये ।

एकैकशः पिण्डपितृयज्ञपात्राणि प्रयुनक्ति ।

पिण्डपितृयज्ञाधिकारे पुनः पिण्डपितृयज्ञपात्राणीति वचनं दार्शपौर्णमासिकेभ्योऽन्यत्वख्यापनार्थम् । पिण्डपितृयज्ञारम्भे पात्राणि तदर्थानि कार्याणि । यद्यनाहिताग्निस्तदा तु न वक्तव्यमेव सिद्धमेवान्यकरणम् । एकमेकमित्यर्थः । न सह सर्वाणि नापि द्वे द्वे एकमेकꣳ संभरेत्पितृदेवत्यानीति श्रुतेः ।

स्फ्यꣳ स्थालीं मेक्षणं शूर्पं
कृष्णाजिनमुलूखलं मुसलम् ।

प्रागपवर्गाण्युदगपवर्गाणि वा श्रौतत्वात् ।

अपरेणाग्निं व्रीहिमच्छकटमवस्थाप्यैकपवित्रान्तर्हिताꣳ
स्थालीं व्रीहिभिः पूरयित्वा निमृज्य पितृभ्यस्त्वा
जुष्टं निर्वपामीति सकृदेव शूर्पे निर्वपति ।

निमृज्याधिकानुपरि राशीभूतान्हस्तेन निःसार्य । स्पष्टमन्यत् । शकटाभावे स्फ्ये पात्र्यां वा ।

दक्षिणेन दक्षिणाग्निं दक्षिणापूर्वेण दक्षिणापरेण वा
प्रत्यगुदग्ग्रीवं कृष्णाजिनमास्तीर्योलूखलमधिवर्त्य ।

दक्षिणेनाऽऽग्नेयेन नैर्ऋत्येन वेत्यर्थः । वायव्यग्रीवम् । स्पष्टं गतार्थं चान्यत् ।

दक्षिणाप्राची पत्नी तिष्ठन्त्यवहन्ति ।

आग्नेयाभिमुखी[१] ।

परापावमविवेकꣳ सकृत्फली करोति दक्षिणाग्नौ जीवतण्डुलमिव चरुꣳ
श्रपयित्वोत्पूतेन नवनीतेनानुत्पूतेनाऽऽज्येन[२] वाऽभिघार्योद्वास्य[३] ।

परापावं णमुल् । पूञ्धातोः परापूय परापूय तुषाणां परापवनं निःसारणं कृत्वा कृत्वेत्यर्थः । अविवेकमयमपि णमुल् । अविविच्याविविच्येत्यर्थः । सतुषवितुषानविविच्य केवलं तुषमेव निर्गमय्य सकृदेकवारमेव फली करोति कणविमोकार्थम् । जीवास्तण्डुला अविशीर्णास्तण्डुला यस्मिंश्चरौ तादृशमनतिपाकमित्यर्थः । एकपवित्रेणोत्पूतेन नवनीतेन ।

---

१ क. ख. ग. च. छ. ट. ठ. 'धिवृत्य । द° । २ ग. च. ठ. °नेऽग्यभि° । ३ घ. ङ. ज. झ. ञ. ट. °तेन वा सर्पिषाऽभि° ।

अध्वर्युरुपवीती दक्षिणं जान्वाच्य
मेक्षणेन स्थालीपाकस्योपहत्य ।

अध्वर्युग्रहणं प्रधानानां भागे कर्तृत्वार्थं भागान्तरे यथा यजमानः स्वधर्मविशिष्टः कर्ता स्यादित्येवमर्थम् । कथं, पिण्डपितृयज्ञोऽयं कर्मणां समुदायस्तत्र त्रयो होमास्तिस्र आहुतीर्जुहोतीति तेषां जुहोतिना नोदितत्वाद्दर्विहोमत्वं, कतिपयानां दर्विहोमधर्माणां विशेषविधिना पिण्डपितृयज्ञप्रकरणस्थेन बाधेऽपि कर्तुरध्वर्योरबाधं स्मारयितुमुक्त-मध्वर्युरिति । यजुर्वेदेनाग्निहोत्रमित्युक्तं तदुपलक्षणं सर्वदर्विहोमानामिति पिण्डपितृ-यज्ञोऽपि दर्विहोमत्वेनाध्वर्युकर्तृक इत्यर्थम् । किं च नात्राध्वर्युरपूर्वो विधीयते किं तु दर्शेष्ट्यर्थं वृत एवाध्वर्युरित्युक्तं दक्षिणान्तरानुपदेशात्तत्कालान्तर्गतकर्मणोऽपि प्रसङ्गेन सिद्धिः । दक्षिणजानुपातो हि स्मार्ते विकल्पेन तन्नियमार्थमेव । होमस्य दैवत्वादु-पवीतीत्युक्तम् । अत एव दक्षिणं जान्वाच्य भूमिं प्रापय्येत्यर्थः । गमनार्थस्याञ्चेर्णि-जन्तस्याऽऽङ्पूर्वकस्य ल्यपि रूपम् । मेक्षणेनोपहत्येति वचनमवदानधर्मनिवृत्त्यर्थं, मेक्षणेन गृहीत्वा स्थालीपाकस्येति तदेकदेशमित्यर्थः । स्थालीपाकस्योभयार्थत्वान्नाव-शिष्टस्य शेषतेति भावः ।

सोमाय पितृपीताय स्वधा नम इति प्रथमामाहुतिं
जुहोति यमायाङ्गिरस्वते पितृमते स्वधा नम इति
द्वितीयामग्नये कव्यवाहनाय स्विष्टकृते स्वधा नम
इति ये मेक्षणे तण्डुलास्ताञ्जुहोति ॥ १७ ॥

तृतीयामाहुतिमिति अर्थात्सिध्यति । अत्र दर्विहोमत्वेन स्वाहाकारप्राप्तावपि नमस्कारेण तदर्थाभिधानादुक्तार्थानामप्रयोग इति न्यायान्न स्वाहाकारः । तथाहि—स्वाहाकारवषट्कारौ दानार्थौ स्वाहाकारेण वषट्कारेण वा देवेभ्यो दीयत इति श्रुतेः । स्वधा नम इति वषट्करोतीति श्रुतेर्वषट्कारार्थता स्वधा नम इति शब्दस्यातो दानार्थेनानेन स्वाहाशब्दस्य बाधः । अत एव दर्विहोमेऽपि यज्ञशब्दो वषट्कार-प्रदानस्वधर्मत्वेनेति प्रथमामित्यादिसंख्या सोमाय पितृपीताय स्वधा नम इत्येका ब्राह्मणे विहिता द्वितीया न विहिताऽतोऽन्ययोः शाखान्तरीययोर्विकल्पो मा भूदिति तृतीयाऽपि स्वशाखाविहिताऽग्नये कव्यवाहनायेति केवला सा स्विष्टकृद्गुणकोक्ता शाखान्तरादिति विनिवेशप्रदर्शनार्थं ये मेक्षणे लग्नास्तण्डुलाः सिक्थलक्षणा द्वितीयाहु-तिहोमावशेषितास्तानेव तृतीयामाहुतिं जुहोतीत्यर्थः ।

तूष्णीं मेक्षणमादधाति ।

स्पष्टम् ।

ये रूपाणि प्रतिमुञ्चमाना असुराः सन्तः स्वधया
चरन्ति । परापुरो निपुरो ये भरन्त्यग्निष्टानस्मात्प्रणु-

**नोक्तु लोकादिति दक्षिणाग्नेरेकोल्मुकं धूपायत्परा-
चीन१ हृत्वा दक्षिणेनैकस्फ्यादेशे निदधाति ।**

यदानीतमवाङ्मुखं याऽग्रे चिकीर्षिता वेदिरेकस्फया तस्या देशेऽन्ते । उल्लिखितान्ते निदधातीत्यापस्तम्बः । दक्षिणाग्नेः सकाशाद्दक्षिणेन हृत्वेति संबन्धः । इदमदृष्टार्थमारादुपकारकं कर्म विधीयते संस्कारो वा वेदेः । तदपि पिण्डदानस्याङ्गं तदभावे न स्यात् । मेक्षणप्रहरणानन्तरं प्राचीनावात्येवाध्वर्युः ।

**अपहता असुरा रक्षांसि वेदिषद इत्यवहननदेशे दक्षिणां
दक्षिणाप्राचीं वा स्फ्येनैकस्फ्यां वेदिमुल्लिख्य ।**

दक्षिणेन दक्षिणाग्निमित्याद्युक्तेऽवहननप्रदेशे दक्षिणापवर्गामाग्नेय्यपवर्गां वा वेदिमेकस्फयानामिकामेकः स्फ्यः साधनं यस्या इति विग्रहः । एकरेखयोल्लिखितेत्यर्थः । सकृत्स्फ्येनोल्लिख्येत्युक्तमापस्तम्बेन ।

उदीरतामवर इत्यद्भिरवोक्षति ।

अवाचीनहस्तेन प्रोक्षणमवोक्षणम् । प्रोक्षणीसंस्कारनिवृत्त्यर्थमद्भिरित्युक्तम् ।

**सकृदाच्छिन्नं बर्हिरूर्णा मृदु स्योनं पितृभ्यस्त्वा
भराम्यहम् । अस्मिन्सीदन्तु मे पितरः सोम्याः
पितामहाः प्रपितामहाश्चानुगैः सहेति सकृ-
दाच्छिन्नेन बर्हिषैकस्फया२ स्तृणाति ।**

स्पष्टम् ।

तस्या२ स्थालीपाकं निदधाति ।

अर्धं हुतमर्धमेकस्फयायां निदधाति सादयति ।

**दक्षिणत आञ्जनमभ्यञ्जनं कशीपूप-
बर्हणमुदकुम्भं च प्रतिष्ठापयति ।**

आञ्जनं कज्जलम् । अभ्यञ्जनं तैलम् । मस्तु पितृणामिति श्रुतेर्दधिमण्ड उपरितनस्नेहो वा । कशिपु मञ्चः । सतूलिक इति केचित् । उपबर्हणं शिरस्युपधानम् । उदकेन युक्तं पूर्णकुम्भम् । एतावताऽध्वर्युर्विरमति ।

**यजमानः प्राचीनावीती सव्यं जान्वाच्य सकृदाच्छिन्नेऽ-
वाचीनपाणिर्दक्षिणापवर्गा२स्त्रीनुदकाञ्जलीन्निनयति ।**

सकृदाच्छिन्ने स्तीर्णे बर्हिषीत्यर्थः । अवाचीनौ तिर्यगावर्तितौ पाणी कृताञ्जली येन निनयनवेलायामञ्जलिना सेचनं पित्र्येण तीर्थेन कार्यमित्यर्थः । अथवाऽवाचीनो

१ घ. ङ. ज. झ. ञ. ढ. 'देशं नि° ।

दक्षिणः पाणिर्यस्येति निनयनवेलायामञ्जलिभूतस्य पाणेर्दक्षिणस्यावाचीनताऽधरता कार्येति स एवार्थः। उदकेन पूर्णानञ्जलीन्निनयति रेचयति। स्पष्टमन्यत्।

तत्र विकल्पेन मन्त्रद्वयमाह—

मार्जयन्तां पितरः सोम्यासो मार्जयन्तां पितामहाः सोम्यासो मार्जयन्तां प्रपितामहाः सोम्यास इत्यसाववनेनिङ्क्ष्वासाववनेनिङ्क्ष्वेति वा।

अत्रैकेनेतिकरणेनैकमन्त्रता सकृन्मन्त्रो द्विस्तूष्णीमिति स्यात्। मध्ये विभागे कारणं नास्ति तथाऽपि विनियोगं प्रदर्श्य मन्त्रं प्रदर्शयत्याचार्यस्तज्ज्ञापयति त्रयोऽञ्जलयः पृथक्स्थानसंस्कारार्था इति स्यात्प्रत्येकं मन्त्रो मन्त्रलिङ्गाद्विभागेनैव तेष्विति निनयनप्रदेशान्पृथङ्निर्दिशति। ते च पित्रादित्रयस्य क्रमेणेति मन्त्रविभागेन त्रित्वं प्रत्येकं क्रियासद्भावाच्च। असावित्यस्य स्थाने पित्रादीनां क्रमेण नामानि लौकिकानि संबुद्ध्यन्तानि मध्यमपुरुषनिर्देशाद्गृह्णाति न तु पितस्ततेति नापि द्वयं विधानाभावान्नापि अध्वर्युर्वाऽऽन्तरैर्हि पिण्डदानं क्रियत इति। तत्र त्रयं त्रयमेकैकस्येति गम्यते। कृष्णावनेनिङ्क्ष्वेत्यादि कृष्णशर्मन्नवनेनिङ्क्ष्वेत्यादि वा।

तेष्ववाचीनपाणिर्दक्षिणापवर्गांस्त्रीन्पिडान्ददाति।

निदधाति परस्वत्वापादनरूपस्य दानस्यात्रासंभवात्। अत एव त्रिर्निदधातीत्येव श्रुतिः। अत्र देवतात्रयनिरूपितमेकं कर्म तथाऽपि तस्य प्रतिदेवतमभ्यासस्त्रिरिति श्रुतावभ्यासार्थ एव। तथा होमभक्तिरियम्। तेषु निनयनेन संस्कृतेषु स्थानेष्वेव क्रमेण त्रींश्चरोः पिण्डान्कृतान्ददाति। अवाचीनो दक्षिणः पाणिर्यस्याङ्गुष्ठभागपार्श्वमधो यस्य पाणेः सोऽवाचीनः। दक्षिणसमाप्तीन्क्रमेण ददाति। दानक्रियायामधिकरणं यद्यपि न संभवति तस्या यागवन्मानसत्वात्परं तु परस्वत्वापादनेनांशेन प्रक्षेपान्तताऽप्यस्ति होमवदिति कृत्वाऽधिकरणमुक्तं प्रक्षेपं प्रति पूर्वमस्माभिर्दानस्य परस्वत्वापादनापवर्गतोक्ता, सा तु सर्वदानानुयायिनी। न हि पृथ्व्यादिदानेषु दीयमानस्य प्रक्षेपः संभवति प्रकृतेऽयं न धात्वर्थः किं तु प्रक्षेपो धात्वन्तरस्य निदधातेरर्थ उत्पत्तिविधौ हि त्रिर्निदधातीति श्रवणात्तेनोपलक्षितं दानमत्र तथा पर्यवसन्नमिति न विरोधः।

मन्त्रमाह—

एतत्ते ततासाविति पित्रे पिण्डं ददाति।

एतत्ते तत ये च त्वामन्विति मन्त्रस्य प्रतीकम्। असाविति शास्त्रान्तरलब्धं पूरितं मध्ये। अत एवोक्तमापस्तम्बेन—एतत्ते ततासौ ये च त्वामन्वित्येतैरिति। पिञ्चेष्ठ्यां च तथैव पठितमेतत्ते तत ये च त्वामन्विति। तथा च पिण्डं गृहीत्वा-एतत्ते ततामुकश-

मन्ये च त्वामन्वित्येतैर्निदधाति पिण्डम् । नात्र गोत्रवसुरूपादिशब्दोच्चारणमविधानात् । स्मार्ते तथाविधान्नृह्यते । केचिदत्रापि कुर्वन्ति तत्सूत्रभाष्यसूत्रान्तरभाष्यान्तरविरोधादुपेक्ष्यं याज्ञिकैः ।

एतत्ते पितामहासाविति पितामहायै-
तत्ते प्रपितामहासाविति प्रपितामहाय।

पूर्ववद्व्याख्या ।

तूष्णीं चतुर्थम् ।

पिण्डमिति पूर्ववत् ।

स कृताकृतः ।

एकस्यां शाखायां विहितोऽपरस्यां निषिद्धोऽन्यतरस्यां विकल्पित इत्यर्थः । कर्तव्ये तस्मिंस्तूष्णीम् ।

अथ यदि नामधेयानि न विन्द्यात्स्वधा पितृभ्यः पृथिविषद्भ्य इति पित्रे पिण्डं दद्यात्स्वधा पितृभ्योऽन्तरिक्षसद्भ्य इति पितामहाय स्वधा पितृभ्यो दिविषद्भ्य इति प्रपितामहाय ।

पित्रादिनामाज्ञाने त्वेतैरेव मन्त्रैर्यथापूर्वं दद्यात् । पित्रोर्मरणे स्वयं बाल एव पश्चादन्येनोपनयनादिना संस्कृतस्तत्र पित्रादिनामधेयानि नाज्ञासीदिति तद्वाल्ये मृतपित्रादिविषयं प्रवसति यजमानेऽध्वर्युविषयं च । पृथिविषद्भ्य इति पृथिवीशब्दे ह्रस्वत्वं छान्दसम् ।

***यदि द्विपितैकैकस्मिन्पिण्डे द्वौ द्वावुपलक्षयेत् ।**

दत्तक्रीतादिर्द्विपिता स एकस्मिन्पिण्डे द्वौ पितरौ पितामहपिण्डे द्वौ पितामहौ प्रपितामहपिण्डे द्वौ प्रपितामहावुच्चारयेदूहेनेत्यर्थः । एतद्वां ततौ विष्णुकृष्णशर्माणौ ये च त्वा मनु । एवमुत्तरत्रापि । अत्रापि नामाज्ञाने स्वधा पितृभ्य इत्यादिभिरेव दानम् ।

जीवपिता पितामहाय प्रपितामहायेति दद्यात् ।

जीवः पिता यस्येति तथा स द्वौ पिण्डौ दद्यात् । इतिकरणः प्रकारवाची । तेन जीवपितामहः पित्रे प्रपितामहाय जीवप्रपितामह इतरयोर्यौ जीवतस्तदन्यस्मै सर्वेषु न कस्मा अपीतिकरणार्थः ।

---

* सूत्रपुस्तकेष्वेव यदीति विद्यते ।

---

१ घ. ज. झ. ञ. ददाति स्वधा ।

न जीवन्तमति ददातीत्येकेषाम् ।

उभयोर्मध्ये यो जीवति तमतिक्रम्य न ददातीत्यर्थः । प्रपितामहे जीवति पूर्वाभ्यां द्वयोर्जीवतोः पित्रे दातव्यमेवातिक्रमणमात्रप्रतिषेधात्पूर्वे यस्मै देयस्तस्मिञ्जीवति परस्मै दीयते तत्रैव प्रतिषेधः पूर्वसूत्रप्राप्तस्य ।

तत्र यावति कर्मण्यनधिकारस्तावदेव त्याज्यं न पिण्डपितृयज्ञ एव न ददातीति दानमात्रप्रतिषेधात्कार्यमेवेत्यभिप्रायेणाऽऽह—

होमान्तमेव कुर्यात् ।

मेक्षणप्रहरणान्तमित्यर्थः ।

जीवपितुः पिण्डदानप्रभृत्युत्तरं लुप्यते ।

किमर्थमिदमुच्यते गतार्थत्वात् । उच्यते—द्विपितुरेकस्मिञ्जीवति तत्प्रभृति तत्प्रमुखं द्वयं लुप्यते नत्वन्यदपीत्येवमर्थमिदमिति ब्रूमः ।

प्रकृतं वक्तुं स्मारयति—

निधाय पिण्डान् ।

अनुवादः ।

आपो देवीः स्वधया वन्दमानास्ता वो गच्छन्तु पितरः स्योनाः । ऊर्जं वहन्तीः सतमक्षितोदकाः क्षीरमुदकं घृतं मधु पयः कीलालं परिस्रुत१ स्वधा स्थ तर्पयत मे पितॄनिति त्रीनुदपाताभिनयति ।*

पिण्डेषु निनयनं प्रत्येकमेकमेकं संस्कारोऽयं यद्यपि प्रत्येकं प्राप्तस्तथाऽपि बहुवचनेन सर्वेषु धारया सकृत्पातो मा भूदिति त्रीनित्युक्तम् । एकमेव पूर्णोदकं पात्रमुदकुम्भाद्गृहीत्वा प्रत्येकं पिण्डेषु पातयेद्द्रव्यपृथक्त्वेऽभ्यावर्तेत इति न्यायात् ।

अत्र पितरो यथाभागं मन्दध्वमनुस्वधमावृषायध्वमित्युक्त्वा पराङावर्तते ।

प्रदक्षिणं परावर्तते । मन्त्रस्तु पूर्वमेव जप्यः पिण्डानां पराङ्मुखस्तिष्ठेदित्यर्थः ।

ओष्मणो व्यावृत्त उपास्ते स्वाहोष्मणो व्यथिष्या इत्यूष्माणमुद्यन्तमनुमन्त्रयते ।

पराङ्मुख एवोद्यन्तं पिण्डेभ्य ऊष्माणमनुमन्त्रयते ।

---

* सूत्रपुस्तकेषु निनयतीत्यत्र निनीयेति विद्यते ।

---

१ क. ग. च. छ. ट. ठ. °र्थ° । स्वा° ।

व्यावृत्त ऊष्मण्यव्यावृत्ते वाऽमीमदन्त पित-
रोऽनुस्वधमावृषायीषतेत्युक्त्वोपपर्यावर्तते ।

व्यावृत्त इति स्वशाखाविकल्पितविध्यन्तरसद्भावादस्मच्छाखाविधिः । ओष्मणो व्यावृत्त उपास्त इति यावदूष्मणो व्यावृत्तिर्निर्गमनं पिण्डेभ्यस्तावत्पराव‍ृत्त एवोपास्त इति शाखान्तरीयस्तु तद्विपरीतस्तदर्थं विकल्पः । अमीमदन्तेति मन्त्रमुक्त्वा यथेतं पिण्डसंमुखो भवेदित्यर्थः ।

यः स्थाल्या[1] शेषस्तमवघ्रेण भक्षयति ।

भक्षणबुद्धिकरणं कार्यम् । उदकस्पर्शः ।

उपस्पृशति वा ।

बहिर्निष्कास्य हस्तेन स्पृशति । नोदकस्पर्शः ।

आमयाव्यन्नाद्यकामो वा प्राश्नीयाद्यो
वाऽलमन्नाद्याय सन्नान्नमद्यात्तेन प्राश्य ।

रोगी रोगनिवृत्तयेऽन्नमदनीयं योग्यं कामयते स वा प्राश्नाति । यः पुमानन्नाद्याय समर्थो नान्नमद्यादरुचिदोषेण तेन प्राश्य श्रुत्यनुसारेण क्रियाद्वयं प्रयुक्तम् ।

अत्राऽऽञ्जनाभ्यञ्जने वासश्चानुपिण्डं ददाति ।

अत्रेति वचनं सूत्रान्तरेऽञ्जलिनिनयनानन्तरमुक्तं तेन विकल्पो मा भूदिति । प्रतिज्ञेयम् ।

विधिमाह—

आङ्क्ष्वासावाङ्क्ष्वासाविति त्रिराञ्जनमभ्य-
ङ्क्ष्वासावभ्यङ्क्ष्वासाविति त्रिरभ्यञ्जनम् ।

प्रत्येकं त्रिः सकृन्मन्त्रेण द्विस्तूष्णीमेवं प्रत्येकमिति भाष्यकृत् । त्रिर्ग्रहणं चतुर्थपिण्डनिवृत्त्यर्थमित्यन्ये । तदा सकृदेव ।

एतानि वः पितरो वासांस्यतो नोऽन्यत्पितरो मा यूढ्व-
मिति दशामूर्णास्तुकां वा छित्त्वा न्यस्यति पूर्वे वयसि ।

स्ववस्त्रदशामविलोमपुञ्जं वाऽविस्थं छित्त्वा नतु पतितं पिण्डेषु क्षिपति सकृन्मन्त्रेण सर्वेषु निधाने सकृन्मन्त्रः संभवेदित्येवमर्थं न्यस्यतीत्युक्तम् । पूर्वं वयः पुरुषायुषस्य शतस्य पूर्वमर्धं पञ्चाशद्वर्षाणि । पञ्चाशद्वर्षताया ऊर्ध्वं स्वं लोमेत्याश्वलायनः । तस्मात्पूर्वं पूर्वं वयः । अथवा त्रेधा विभक्तस्य पूर्वौ द्वौ भागौ पूर्वं वयः । तदाह बौधायनः—ऊर्ध्वं षट्षष्टेश्च वर्षेभ्योऽष्टम्यश्च मासेभ्यश्चेति ।

---

१ घ. ङ. ज. झ. म. ढ. °वजिघ्रे° ।

स्वं लोम च्छित्त्वोत्तरे ।

नाभेरूर्ध्वं वै पुरुषस्य नाभ्या इति श्रुतेः । गतम् ।

नमो वः पितरो रसायेति नमस्कारैरुपतिष्ठते ।

नमःशब्दपूर्वकाः सप्त मन्त्रा एतैः सप्तभिः प्रत्येकं सप्तोपस्थानानि कार्याणि । दृष्टार्थेषु विकल्पो भवेत् । अदृष्टार्थत्वान्मन्त्रावृत्त्या क्रियाभ्यासेऽपि न दोष इति वक्तुं नमस्कारैरित्युक्तम् ।

ऊर्जस्वतीः स्वधया वन्दमानास्ता वो गच्छन्तु पितरः स्योनाः । ऊर्जं वहन्तीः सतमक्षितोदकाः क्षीरमुदकं घृतं मधु पयः कीलालं परिस्रुतꣳ स्वधा स्थ तर्पयत मे पितॄनिति त्रीनुदपातानभिनयति यथा पुरस्तात् ॥ १९ ॥

गतार्थम् । यथा पुरस्तादिति वचनं लेपनिनयनं सूत्रान्तर उक्तं तन्मा भूदिति ।

उत्तिष्ठत पितरः प्रेतपूर्वे यमस्य पन्थामनुयाता पुराणम् । धत्तादस्मासु द्रविणं यच्च भद्रं प्र णो ब्रूताद्भागधान्देवतास्विति पितॄनुत्थापयति ।

पितॄणामुत्थापनं[सं]भाव्य जपतीत्यर्थः । पिण्डान्वोत्थापयति ।

परेत पितर इति प्रवाहयति ।

प्रवाहणं समीचीनैर्यानैः पितृलोकं प्रति नयनम् । मन्त्रः पूर्ववत् । मदन्तीति मन्त्रान्तः ।

यन्तु पितरो मनसा जवेनेति पितॄन्सꣳसाधयति ।

पितृलोकं प्रापयति पूर्ववत् ।

मनो न्वा हुवामह इति तिसृभिर्मनस्वतीभिरुपतिष्ठते ।

मनःशब्दवतीभिः । आ न एत्विति द्वितीया । पुनर्न इति तृतीयर्क् । स्वलोकस्थान्पितॄनुपतिष्ठते ।

अक्षन्नमीमदन्त प्रजापत इति पङ्क्तिप्राजापत्याभ्यां[2] प्रत्येति ।

पङ्क्तित्वेन ज्ञानं कर्माङ्गमन्यथा यजुष्टो यज्ञभ्रेषप्रायश्चित्तं दक्षिणाग्नौ । हरी इति प्रथमा । रयीणामिति द्वितीया । उपवीती भूत्वोपस्थानार्थं गार्हपत्यं प्रति गच्छति ।

यदन्तरिक्षमिति पङ्क्त्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते ।

मनेनसमिति मन्त्रान्तः । अक्षरगणनया शक्करी तस्यां पङ्क्त्युपासना कार्येति भावः ।

---

१ ख. ग. च. छ. ट. ठ. ण. 'सादय' । २ घ. ङ. ज. ञ. म. ढ. °ति च प° ।

अभून्नो दूतो हविषो जातवेदा अवाड्ढव्यानि सुरभीणि कृत्वा । प्रादाः पितृभ्यः स्वधया ते अक्षन्प्रजानन्नग्ने पुनरप्येति देवानित्येकोल्मुकं प्रत्यपिसृज्य ।

स्थापितमुल्मुकं पुनर्दक्षिणाग्नौ मेलयित्वा ।

अभ्युक्ष्य द्वंद्वं पात्राणि प्रत्याहरति ।

पिण्डपितृयज्ञपात्राणि अद्भिरभ्युक्ष्य पश्चाद्द्वे द्वे प्रत्यवहरति आसादनस्थानात्प्रवाहयति ।

स्थाल्यां पिण्डान्प्रत्यवदधाति ।

चरुस्थाल्यां पिण्डान्निक्षिपति ।

अपां त्वौषधीना५ँ रसं प्राशयामि भूतकृतं गर्भं धत्स्वेति मध्यमं पिण्डं पत्न्यै प्रयच्छति ।

स्पष्टम् ।

आधत्त पितरो गर्भं कुमारं पुष्करस्रजम् । यथेह पुरुषोऽसदिति पत्नी प्राश्नाति ।

पुरुषसंस्कारत्वान्मन्त्रलिङ्गाच्च पुरुषार्थत्वावगतेर्विभज्य प्रतिपत्नि देयः सर्वाभिर्मन्त्रेण भक्षणीय इति स्थितिः ।

तदर्थमेवार्थवादं पठति—

पुमा५ँसं जनयति ।

पुत्रमिति शेषः । न कामना कामपदाभावात् ।

ये समानाः समनसः पितरो यमराज्ये । तेषां लोकः स्वधा नमो यज्ञो देवेषु कल्पताम् । ये सजाताः समनसो जीवा जीवेषु मामकाः । तेषा५ँ श्रीर्मयि कल्पतामस्मिँल्लोके शत५ँ समा इति सकृदाच्छिन्नानभ्युक्ष्याग्नावादधाति ।

अभ्युक्ष्य मन्त्राभ्यामादधाति दक्षिणाग्नौ ।

अपः पिण्डानभ्यवहराति ब्राह्मणं वा भोजयति ।

अपोऽभिलक्षीकृत्य निक्षिपति । स्पष्टम् ।

सोऽयमेवं विहित एवानाहिताग्नेः ।

सोऽयं पिण्डपितृयज्ञ एवंप्रकारेणोक्त एवानाहिताग्नेरपि भवति ।

तत्र यानि श्रपणसंयुक्तानि तान्यौपासने क्रियन्ते[1]।

होमस्त्वतिप्रणीतेऽपि न तत्र पाकः। स तत्समवेतनिर्वापपात्रासादनानि तान्यौपासने नियम्यन्ते।

अतिप्रणीत आहुतीर्जुहोति।

एकोल्मुके प्रणीते तत्रैव होमः। तथाच होमसमय एव प्रणयनम्।

यस्मिञ्जुहोति तमुपतिष्ठते।

अतिप्रणीतमेवोपतिष्ठत इत्यर्थः। भाष्यकृता व्याख्यातं यस्मिञ्जुहोतीति गुरुनिर्देशाद्विकल्प इति गुरुनिर्देशस्यास्ति फलं दक्षिणाग्नौ पिण्डपितृयज्ञे कृतेऽपि गार्हपत्यस्योपस्थानवदौपासनस्य मा भूदित्येवमर्थं यस्मिन्नित्याद्युक्तम्।

अत्र गार्हपत्यप्रवादः परिलुप्यते ॥ २० ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रस्य द्वितीयप्रश्ने सप्तमः पटलः ॥ ७ ॥

गार्हपत्यपदं लुप्यते नोह एतस्यापि पिण्डपितृयज्ञस्य प्रकृतित्वात्। नापि लक्षणया व्याख्या प्रकृते गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति सति विधौ हैन्व्या गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति द्वितीयाश्रुतिबलेन व्याख्या प्रकृते यस्मिञ्जुहोति तमुपतिष्ठत इत्येव विधौ द्वाराभावाल्लोप एव गार्हपत्यपदस्येति युक्तम्।

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवकृतायां प्रयोगवैजयन्त्यां द्वितीयप्रश्ने सप्तमः पटलः ॥ ७ ॥

अथ द्वितीयप्रश्नेऽष्टमः पटलः।

अहं भूपतिरहं भुवनपतिरहं महतो भूतस्य पतिर्देवेन सवित्रा प्रसूत आर्त्विज्यं करिष्यामि देव सवितरेतं त्वा वृणते बृहस्पतिं दैव्यं ब्रह्माणं तदहं मनसे प्रब्रवीमि मनो गायत्रियै गायत्री त्रिष्टुभे त्रिष्टुब्जगत्यै जगत्यनुष्टुभेऽनुष्टुब्बृहत्यै बृहती पङ्क्त्यै पङ्क्तिः प्रजापतये प्रजापतिर्विश्वेभ्यो देवेभ्यो विश्वे देवा बृहस्पतये बृहस्पतिर्देवानां ब्रह्माऽहं मनुष्याणां भूर्भुवः सुवरिति वृतो ब्रह्मा जपति[2]।

यजमानेन भूपत इति वृतो जपति। अत्राऽऽचमनं ब्रह्मणो विहितं वैखानसेन।

---

१ घ. ङ. ज, झ. ञ. ढ. 'क्रान्यौपासने तानि क्री'। २ घ. ङ. ज. झ. ञ. ढ. °ति ब्रह्मा वृतो ज°।

वाचस्पते यज्ञं गोपायेत्यपरेणाऽऽहवनीयं दक्षिणाऽतिक्रम्य ।

अत्र ब्राह्मणपठितस्य वाचस्पते यज्ञं गोपायेत्यनेन विकल्पः । यजमानः पूर्वमेवातिक्रामतीति वैखानसेनोक्तम् ।

अहे दैधिषव्येति ब्रह्मसदनात्तृणं निरस्याप उपस्पृश्य ।

पाकतर इति मन्त्रान्तः । श्रौत उदकस्पर्शः ।

उन्निवत उदुद्वतश्च गेषमित्युपविशति ।

इदमुपवेशनं प्राङ्मुखत्वेन पश्चादाहवनीयाभिमुख्येनोपवेशनान्तरस्य विधानात् । अद्याह्न इति मन्त्रान्तः ।

इदमहमर्वाग्वसोः सदने सीदामि प्रसूतो
देवेन सवित्रा बृहस्पतेः सदने सीदामि
तदग्नये प्रब्रवीमि तद्वायवे तत्सूर्याय तत्पृ-
थिव्या इत्याहवनीयमभिमुख उपविशति ।

पूर्वं प्राङ्मुख उपविष्ट इदानीमाहवनीयाभिमुखो मन्त्रेणोपविशति ।

आसंस्थानादन्वास्ते ।

न चङ्क्रम्यत इत्यर्थः ।

कर्मणि कर्मणि वाचं यच्छति ।

आरब्धे कर्मणि यावत्समाप्ति न ब्रूयात् ।

मन्त्रवत्सु वा कर्मसु तूष्णीकेषु च याथाकामी ।

स्पष्टम् ।

अपि वा सामिधेनीषु प्रयाजानूयाजेषु च वाचं यच्छति ।

सामिधेन्यारम्भप्रभृति समाप्तिपर्यन्तमेवमन्यत्रापि ।

यदि प्रमत्तो व्याहरेद्वैष्णवीमृचं जपि-
त्वा व्याहृतीश्च पुनर्वाचं यच्छति ।

योऽङ्गीकृतो नियमपक्षस्तत्र प्रमादेन नियमत्याग इदं विष्णुरिति तिस्रो व्याहृतीश्च जपेत् ।

ब्रह्मजपः प्रणेष्यामीत्युच्यमाने प्रणय यज्ञं
देवता वर्धयेता नाकस्य पृष्ठे यजमानो

१ क. ख. ग. च. छ. ट. ठ 'षु या'।

अस्तु । सप्तर्षीणा१ँ सुकृतां यत्र लोकस्त-
त्रेमं यज्ञं यजमानं च धेह्यों प्रणयेति प्रसौति ।

प्रसौति पृष्टेऽनुमोदनं प्रसवः । स्पष्टम् ।

सर्वेष्वामन्त्रणेष्वोंकारेण प्रसौति ।

आगामिष्वप्यामन्त्रणेषु ओंकारपूर्वकं प्रसौत्युचितानुमोदनक्रियापदात्पूर्वमोंकारमुच्चार्य क्रियापदमुच्चारयति ॐ प्रोक्षेत्यादि ।

येन येन कर्मणाऽऽमन्त्रयते सर्वत्र तेन तेन प्रसौति ।

येनेति तृतीयेत्थंभावलक्षणे । येन कर्मणोपलक्षितमामन्त्रयते ब्रह्मन्प्रोक्षिष्यामीत्यादिप्रोक्षणेन कर्मणाऽऽमन्त्रयते ब्रह्माऽपि तेन तेनैव प्रोक्षेति प्रसौतीत्यर्थः ।

ब्रह्मन्प्रोक्षिष्यामीत्युच्यमाने प्रोक्ष यज्ञ-
मिति हविष इध्माबर्हिषश्च प्रोक्षे ।

प्रोक्षे प्रोक्षणकर्मणि । इध्माबर्हिषः प्रोक्षणेनोक्तमामन्त्रणं तदध्वर्युप्रत्ययं यस्य स्यात्तत्रैव प्रसौति नास्मत्सूत्रानुसारेण । देवता वर्धयेत्याद्यनुषङ्गः सर्वत्र वक्ष्यते ।

ब्रह्मन्नुत्तरं परिग्राहं परिग्रहीष्यामीत्युच्यमाने बृह-
स्पते परिगृहाण वेदि१ँ स्वगावो देवाः सदनानि
सन्तु । तस्यां बर्हिः प्रथता१ँ साध्वन्तरहि१ँ-
स्राणः पृथिवी देव्यस्त्वित्युत्तरस्मिन्परिग्राहे ।

अत्रापि देवता इत्यनुषङ्गः ।

ब्रह्मन्सामिधेनीरनुवक्ष्यामीत्युच्यमाने प्रजा-
पतयेऽनुब्रूहि यज्ञमिति सामिधेनीषु ।

इदं होतृप्रत्ययं यदि स आमन्त्रयते । अत्रापि देवता इत्यनुषङ्गः ।

ब्रह्मन्प्रवरायाऽऽश्रावयिष्यामीत्युच्यमाने
॥ २१ ॥ वाचस्पते वाचमाश्रावयैतामा-
श्रावय यज्ञं देवेषु मां मनुष्येष्विति प्रवरे ।

पूर्ववदनुषङ्गः ।

देवता वर्धयेति सर्वत्रानुषजत्योमाश्रावयेति प्रसौति ।

पूर्वोक्तेष्वनुषङ्गं करोति । धेहीत्यन्ततः परमोंकारेण तत्तत्कर्मणा प्रसौत्युक्तमेव ।

मित्रस्य त्वा चक्षुषा प्रेक्ष इति प्राशित्रमवदीयमानं प्रेक्षते ।

अध्वर्युणा प्राशित्रावदान आरब्ध एव प्राश्यत इति प्राशित्रं प्रकर्षेण पश्यति ।

---

१ घ. °त ऋषीणा१ँ । २ क. ख. ग. च. छ. ट. ठ. °जति । पू° ।

ऋतस्य पथा पर्येहीति पर्याह्रियमाणम् ।

आग्नीध्रेणाग्रेणाऽऽहवनीयं परि परीत आनेतुमारब्धमेवेशानदिग्भागगतं प्रतीक्षत इत्यनुषङ्गः ।

सूर्यस्य त्वा चक्षुषा प्रतिपश्यामीत्याह्रियमाणं प्रतीक्षते ।

स्वाभिमुखतयाऽऽह्रियमाणमाग्नेयदिग्भागगतं प्रतीक्षतेऽभिमुखो भूत्वेक्षते पूर्वं तु यत्संनिवेशेनाऽऽहवनीयाभिमुखस्थितस्तथैव प्रेक्षतेऽत्र तु प्राशित्राभिमुखो भूत्वेक्षत इति विशेषः

देवस्य त्वेति प्रतिगृह्य ।

प्राशित्रमित्यनुषङ्गः । प्रतिगृह्णामीति मन्त्रान्तः ।

पृथिव्यास्त्वा नाभौ सादयामीडायाः पद इत्यपरेणाऽऽहवनीयं व्यू(व्यु)ह्य तृणानि प्राग्दण्ड१ सादयति ।

व्यू(व्यु)ह्यापसार्य तृणानि बर्हिष आस्तीर्णस्य प्राग्दण्डं सादयति । प्राग्दण्डो यस्य पात्रस्य तादृशं पात्रं यस्य । प्राशित्रहरणप्राशित्रयोरभेदविवक्षयोक्तं प्राग्दण्डमिति ।

सुपर्णस्य त्वा गरुत्मतश्चक्षुषाऽवपश्यामीत्यवेक्ष्य ।

अवनम्यावनतो भूत्वोपरीक्षत इति विशेषः । गरुत्मत इति विशेषणादधो दृष्टिं वक्तुमवेक्ष्येत्युक्तम् ।

देवस्य त्वेत्यङ्गुष्ठेनोपमध्यमया चाङ्गुल्याऽऽदाय ।

स्पष्टम् ।

अग्नेस्त्वाऽऽस्येन प्राश्नामीति प्राश्नाति ।

मुखे निक्षिपति । वैखानसेनोक्तं जिह्वाग्रे निधायेति ।

ब्राह्मणस्योदरेणेत्यसंम्लेत्यावगिरति ।

मन्त्रेणावगिरति अधस्तान्नयति । असंम्लेत्य म्लानिं म्लानिमप्रापय्याचर्वणममेलयित्वा पूर्वं जिह्वाग्रे स्थापितं तथैवानवच्छिद्यैवाधस्तात्प्रवेशयतीत्युक्तम् । प्राशित्रमादायान्तर्विहारं प्राश्नाति ।

न दतो गमयति ।

दन्तान्न प्रापयति निक्षेपवेलायां ग्रसनवेलायां च ।

---

१ क. ट. °ग्रं प्रा° ।

या अप्स्वन्तर्देवतास्ता इद॰ शमयन्तु स्वाहा-
कृतं जठरमिन्द्रस्य गच्छेत्यद्भिरभ्यवहराति ।

अपो गृहीत्वा ताभिर्मन्त्रेण कण्ठनालेनाधस्तादुदरं प्रापयति तावत्पूर्वं कण्ठे धारयतीत्यवगम्यते ।

आचम्य ।

श्रौतमाचमनम् । आदौ स्मार्तं कृत्वा श्रौतं कार्यं कर्माङ्गम् । अथवा श्रौतेनैवोभयसिद्धिः । स्मार्ते धर्मेषूक्तं—त्रिः प्राश्य द्विस्त्रिर्वाऽङ्गुष्ठमूलेन परिमृज्य सकृद्द्विर्वाऽङ्गुल्यग्रैरुपस्पृश्य सव्यं पाणिं पादौ प्रोक्ष्य शिरश्च प्रोक्ष्य, श्रौते त्वालभ्येति विशेषः । चक्षुषी नासिके श्रोत्रे सकृत्सकृत्सोदकाङ्गुष्ठतर्जनीभ्यामालभ्य, श्रौते तु हृदयं हस्ततलेनेत्यधिकम् । शिरसः प्रोक्षणं स्मार्ते, श्रौते त्वालम्भ एवेति ज्ञेयम् ।

घसिना मे मा संपृक्था ऊर्ध्वं मे नाभेः सीदेन्द्रस्य
त्वा जठरे सादयामीति नाभिदेशमभिमृशति ।

स्पृष्ट्वा जपति—

वाङ्म आसन्नसोः प्राण इति यथारूपं प्राणायतनानि संमृशति ।

सम्यङ्मृशति स्पृशति सोदकाङ्गुलिभिः । यस्य मन्त्रस्य यद्रूपं लिङ्गं तेन मन्त्रेण तस्य तस्य प्राणस्येन्द्रियस्याऽऽयतनम् । बाह्वोर्बलमिति हस्तद्वयेन सहैव बाहुद्वयं पूर्वमपि सकृदेवोभयोरुभयोर्वाङ्म इति मुखं सलोमकम् ।

अरिष्टा विश्वान्यङ्गानीति सर्वाण्यङ्गानि ।

मा मा हि॰सीरिति मन्त्रान्तेन हस्तद्वयेन शिरःप्रभृति पादपर्यन्तम् ।

पात्रं प्रक्षाल्य पूरयित्वा दिशो जिन्वेति पराञ्चं निनयति ।

प्राशित्रहरणपात्रं प्रक्षाल्याद्भिः पूरयित्वोदकं निनयति पातयति पराञ्चमात्मानं कृत्वा । निनयनावसरे पात्रेणोर्ध्वदण्डेन बहिर्बिलेन निनयने कृते पात्रस्य पृष्ठत आत्मा भवति । क्रियाविशेषणत्वे पराङ्निनयतीति स्यात्पराञ्चमिति पुंलिङ्गानुपपत्तिः ।

अपरं पूरयित्वा मां जिन्वेत्यभ्यात्मं निनयति ।

आत्मानमभिमुखं क्रियाविशेषणमभ्यात्ममिति समासान्तप्रत्ययेनाकारान्तता ।

ब्रह्मभागं परिहृतं न पुरा स॰स्थानात्प्राश्नाति ।

पुरा पूर्वं संस्थानान्न प्राश्नातीति प्रतिषेध इतरेषामृत्विजां स्वस्वभागपरिहारानन्तरमेव प्राशनं तन्मा भूदिति ।

ब्रह्मन्ब्रह्माऽसि ब्रह्मणे त्वाहुताद्य मा मा
हि॰सीरहुतो मह्य॰ शिवो भवेत्यन्तर्वेद्यन्वा-

---

१ क. ट. °ति तथा क्रि° । २ क. ग. ध. ङ. छ. ज. झ. ञ. ट. ठ. ढ. पुनरा° ।

हार्यमासन्नमभिमृशति प्रजापतेर्भागोऽसीति च ।

उभयोः समुच्चयो न प्रत्येकं जपो भवत्यदृष्टार्थत्वात् ।

ब्रह्मन्प्रस्थास्याम इत्युच्यमाने देव सवित-
रेतत्ते प्राह तत्प्र च सुव प्र च यज
बृहस्पतिर्ब्रह्मा स यज्ञं पाहि स यज्ञपतिं
पाहि स मां पाह्यों प्रतिष्ठेत्यनूयाजसमिधि ।

प्रसौतीति विप्रकृष्टमप्याकृष्यते ।

भूमिर्भूमिमगान्माता मातरमप्यगात् । ऋध्यास्म पुत्रैः पशुभिर्यो नो द्वेष्टि स भिद्यतामिति यत्किंच यज्ञे मृन्मयं भिद्येत तदभिमन्त्रयेत ।

प्रायश्चित्तार्थमेतत् । यज्ञे प्रयोगकाले ।

सार्वत्रिकमेके समामनन्ति ।

प्रयोगकालादन्यत्रापि । अन्यदाऽपि भिन्नं मृन्मयमागामिप्रयोगे वृतो ब्रह्माऽभिमन्त्रयते । तस्याऽऽदावेव प्रतिनिधिर्ग्राह्यः ।

ब्रह्मभागं प्राश्य ।

दिवो भागोऽसीति पूर्वमेव प्रदर्शितेन मन्त्रेण ।

अयाश्चाग्निर्जातवेदा अदब्धोऽन्तरः पूर्वो अस्मान्निषद्य ।
सुन्वन्सनि॰ स विमुचानो विमुञ्च धेह्यस्मासु द्रविणं
जातवेदो यच्छ भद्रं प्र णो यच्छाभिवस्यो अस्मान्सन्नः
सृज सुमत्या वाजवत्येति समिधमाधाय हुत्वोपस्थाय वा ।

आधाने तु न स्वाहाकारः । होमेऽस्त्येव स्वाहाकारो दर्विहोमधर्मत्वात् । तदाऽग्रेणाऽऽहवनीयं गत्वा जुह्वां स्थाल्याज्यं सकृद्गृहीत्वा । त्रितयं विकल्पते । अत एव ज्ञायते यत्र जुहोतिचोदना नास्ति तत्र स्वाहाकारः कुत्रापि नास्तीति । यत्रास्ति पाठेन स्वाहाकारः सोऽपि दर्विहोम एवान्यत्र स्वाहाकारे श्रद्धाजाड्यमनेन परिहृतम् । सूत्रान्तरे किंचिन्मूलं[1] दृष्ट्वा कल्पयन्ति । यथाऽऽपस्तम्बे सूक्तवाके न स्वाहाकार इत्युक्तम् । तदस्मत्सूत्रकारस्य पक्षे तु नचाऽऽशङ्का न चोत्तरमिति ।

यथेतं प्रतिनिष्क्रामति ।

गतम् ।

---

१ ग. घ. छ. ठ. 'लं परिहृतं दृ° ।

एवं विहितमिष्टिपशुबन्धानां ब्रह्मत्वं ब्रह्मत्वम् ॥ २२ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रे द्वितीयप्रश्नेऽष्टमः पटलः ॥ ८ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रे द्वितीयः प्रश्नः ॥ २ ॥

आध्वर्यवेऽतिदेशो व्याख्यास्यते । त(अ)त्र तादृग्व्याख्येयं नास्तीति सूचयति । द्विरुक्तिः प्रश्नपरिसमाप्त्यर्था ।

इति हिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवकृतायां प्रयोगवैजयन्त्यां द्वितीयप्रश्नेऽष्टमः पटलः ॥ ८ ॥

सत्याषाढमुनेर्जयन्ति विपुला वाचो विमर्शेन याः
पायंपायममीक्ष्णशोऽमृतरतास्तृप्तिं न जग्मुर्बुधाः ।
तुष्टा याभिरुदारबुद्धय इमे सूत्रेऽपदेशैर्जना-
नुद्धर्तुं जडतापसंतमसतो देवस्य गुप्त्यै स्थिताः ॥ १ ॥
स्मारंस्मारमनेकशो मुनिवरान्व्याख्यानसंस्फूर्तये
प्राप्ता ह्यल्पधियाऽपि संस्फुटतरा व्याख्याऽस्य सूत्रस्य सा ।
विष्णौ यज्ञतनौ पुराणपुरुषे प्रत्यर्पिता नांहसा
योज्याऽर्वाङ्मतिभिः प्रसादविशदैः सद्भिः पुनर्दृश्यताम् ॥ २ ॥

इति दर्शपूर्णमासौ पिण्डपितृयज्ञो ब्रह्मत्वं च तयोः समाप्तानि ।

इति हिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां द्वितीयः प्रश्नः ॥ २ ॥

अथ तृतीयप्रश्ने प्रथमः पटलः ।

यदर्पितं कर्म फलाय कल्पते यदर्पितं बन्धविमुक्तयेऽपि च ।
सच्चित्सुखानन्तमनन्तमीश्वरं नमामि विष्णुं दुरितेभदारणम् ॥ १ ॥
वेदत्रयात्मन्ननलत्रयात्मन्नीशत्रयात्मन्प्रकृतेर्गुणात्मन् ।
जन्तोरवस्थात्रितयानुबिम्बाबिम्बत्रयात्मन्नव मामनर्थात् ॥ २ ॥
ओंकारप्रतिपादितं सुरनुतं भक्तानुकम्पायुतं
दोःपद्मे दधतं दतं हरसुतं श्वैत्यं भजन्तं तनौ ।
ज्ञानाच्छादितमोपहं कविमहं सोहंधिया गां(गं)मनौ ।
ध्येयं देहभृतां भयच्छिदमजं लक्ष्म्या भजामीश्वरम् ॥ ३ ॥